

Inhoudstafel
van het driemaandelijks tijdschrift
van de Auschwitz Stichting
Nr. 61 (oktober-december 1998)

3	Paul HALTER , Editoriaal
5	Jan ROMEIN , De sociale en economische grondslagen van het fascisme.
27	Prof. Dr. Ronald COMMERS , Enkele opmerkingen over de analyse van het fascisme vroeger en nu.
45	Yannis THANASSEKOS , Totalitarisme : een tweeslachtig maar ook pertinent concept.
59	Paul DE KEULENAER , In Memoriam Michèle FREY.
63	Mededelingen : - Studiereis Auschwitz-Birkenau - Pedagogische diensten
73	Nieuwe Aanwinsten en Boekbesprekingen

Baron Paul HALTER

Voorzitter

Voor U ligt, geachte lezer het laatste nummer van dit jaar. In het voorbije jaar hebben wij eens te meer gepoogd een antwoord te geven op de doelstellingen van de Stichting, de democratische uitgangspunten van onze samenleving in het bijzonder.

In de maand december herdenken wij de 50ste verjaardag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens zoals die op 10 december 1948 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties werd aangenomen. Internationale vrede en veiligheid enerzijds en de wereldwijde bescherming van de fundamentele rechten van de mens en van de waarde en de waardigheid van de menselijke persoon anderzijds is zonder meer een van de basisbeginselen van de Verenigde Naties. In die context gaan we even terug in de tijd met de bijdrage van Jan Romein die verscheen in 1946. Prof. Dr. Ronald Commers onderwerpt de tekst aan een kritisch onderzoek en geeft enkele opmerkingen over de analyse van het fascisme vroeger en nu. De bijdrage van Yannis Thanassekos maakt het geheel van bedenkingen af. Ieder voor zich zijn het werkinstrumenten die bijzonder nuttig zijn en een degelijke ondersteuning betekenen in het kader van onze studiereis naar Auschwitz-Birkenau.

In 1998 waren we meer dan ooit op vele terreinen actief, zowel in het binnen - als buitenland binnen de onderscheiden niveaus van het maatschappelijk - en cultureel gebeuren. Het jaar 1999 zal opnieuw een uitdaging voor ons betekenen, waar op we alleen met zijn allen een antwoord kunnen geven.

Wij getuigen van de nazi-gruwelen en zij, onze dierbare medewerkers, de leden van de raad van bestuur, de directie en het personeel, dragers van het geheugen zullen zich ten-volle inzetten om de toekomst de vrijwaren van alle smet aan de fundamentele Rechten van de Mens. Mag het meer zijn dan alleen maar woorden. In afwachting wensen wij U geacht lid en beste lezer een voorspoedig nieuw jaar.

*
* *

*De wereldkaart
verandert
gewelddadig
bestendig
razendsnel
Geen atlas
geeft raad*

LYDIA CHAGOLL «MOORDENDE WALS»
UITGEVERIJ EPO.

De Sociale en economische grondslagen van het fascisme.

«*Werkgevers grijpen naar fascisme*»
(Volk en Vaderland, 3 september 1937)

De vraag naar de sociale en economische grondslagen van het fascisme kan men op twee manieren trachten te beantwoorden. De ene : door een studie van de theoretische geschriften der fascistten, de andere : door bestudering van de historische praktijk in de fascistische landen, met name in Italië en Duitsland. Wij volgen hier deze tweede weg, omdat de eerste ons onbegaanbaar leek. Onbegaanbaar, omdat het fascisme omtrent zijn eigen sociale en economische grondslagen zeer duidelijk en zelfs verwarde denkbeelden blijkt te bezitten. We zullen straks, wanneer we de aard van het fascisme uit zijn historie hebben gezien, begrijpen, dat deze onduidelijkheid en verwarring een onvermijdelijk begeleidingsverschijnsel juist van zijn wezen is. Voorlopig slechts een anecdote, maar een betrouwbare, die de onzekerheid van het fascisme omtrent zijn eigen economisch fundament treffend illustreert. Toen enkele jaren geleden een uitgever hier te lande een boek wilde uitgeven, waarin hij kapitalisme, socialisme, communisme en fascisme vooral in hun economisch aspect belicht wilde zien, wendde hij zich voor het fascisme tot den leider zelf. Maar deze verklaarde zich eerlijk op economisch gebied incompetent, zodat het schrijven van het bewuste artikel na veel onderhandelingen ten slotte opgedragen werd aan iemand, die, zijn wij wèl ingelicht, weliswaar fascist is, maar toch buiten de N.S.B. staat ¹. En hoe weinig we voor het bepalen van de economische grondslagen van het fascisme aan diens artikel hebben, moge uit enkele citaten blijken. «Het fascisme», zo lezen wij daar, «wil een conjunctuurlooze en crisislooze maatschappij» ². «Onverhoopt optredende con-

¹ Et bedoelde boek is Waar gaan wij heen ? De schrijver over het fascisme daarin Dr. Em. Verviers.

² a.w. blz. 285.

junctuurwinsten worden daarom voor de volle 100% geconfisqueerd»³. En iets verder zegt hij van de fascistische lievelingsgedachte der corporatie «een corporatie is slechts daar aanwezig, waar de betrekkingen zowel tussen de leden onderling als met de buitenwereld door *recht en liefde* beheerst worden»⁴ en ten slotte vertelt hij van de crisis «dat zij nooit uit eene economische oorzaak kan voortvloeien, maar altijd uit beleediging van het *recht* en de *liefde*»⁵. Al deze uitspraken leggen nu weliswaar een sympathiek getuigenis af van de goede bedoelingen van den schrijver, die we inderdaad geen ogenblik in twijfel behoeven te trekken, doch anderzijds, zij het dan ongewild, een zo onsympathiek getuigenis van de onmetelijke afstand tussen «theorie» en praktijk bij het fascisme, dat wij geloven met deze uitspraken alleen al voldoende duidelijk gemaakt te hebben, waarom bij het onmogelijk achten langs de weg van de studie der theoretische geschriften achter de sociale en economische grondslagen van het fascisme te komen. Want men stelle zich vooral niet voor, dat dit artikel nu ver beneden het gemiddelde peil der fascistische theorieën blijft. Eer is het tegendeel het geval. De schrijver van het bewuste artikel is ongetwijfeld een witte raaf van belezenheid en ontwikkeling onder de zwarte raven van het fascisme.

³ a.w. blz. 286.

⁴ a.w. blz. 290.

⁵ a.w. blz. 292.

We spraken zoeven over de historische praktijk in Italië en Duitsland. Het is ons niet ontgaan, dat er zeer wezenlijke verschillen tussen fascisme en nationaalsocialisme bestaan, maar wij zijn anderzijds van oordeel, dat deze verschillen vooral van historische en ideologische aard zijn en dat, met name wat het sociale en economische betreft, de overeenkomst toch zo zeer overweegt, dat samenvatting van beide niet alleen toelaatbaar, maar voor het recht begrip ervan zelfs geboden is.

De stoot tot beide bewegingen is uitgegaan van, zijn eerste aanhang in de massa hebben beide bewegingen gevonden in : de kleine burgerij. Om dat goed te begrijpen, moeten we even in de geschiedenis teruggaan. De maatschappelijke ontwikkeling is in de 19e eeuw in zeer grote trekken als volgt geweest. Aan de ene kant zien we een steeds toenemende concentratie van kapitaal in weinige handen : trust-, kartel- en monopolievorming, zowel bij de grote industrie als bij de banken, die geleid hebben tot wat men wel plutocratisch feodalisme genoemd heeft, d.w.z. een directe of indirecte, politieke, sociale en zelfs persoonlijke afhankelijkheidsverhouding op de een of andere manier van de geldmannen en industriemagnaten. Populair - maar dat wil niet altijd zeg-

⁶ N.R.Ct. Av. 3 Sept. 1937.

gen ; onjuist - spreken we daarom van : staal- en petroleum- of luciferskoningen, textiel- en havenbaronnen enz. Hoever soms zelfs die persoonlijke afhandelikhedenverhouding gaat, leerde ons onlangs een spreker op het Engelse congres voor Volksgezondheid. Deze verweet met name de bankbesturen, dat zij het hun personeel eenvoudig onmogelijk maakten om te trouwen. De meeste Londense banken immers verbieden hun personeel te trouwen onder een salaris van 200 pond, dat bijna niemand voor zijn 28ste à 30ste jaar bereikt ⁶. Anderzijds en zowel daardoor als daartegenover ontwikkelde zich het moderne proletariaat, waaronder we dan verstaan die mensen, die, gescheiden van de productie-middelen, voor hun levensonderhoud uitsluitend aangewezen zijn op de verkoop van hun arbeidskracht of die, wanneer ook daar geen vraag naar is, onder de een of andere steunregeling komen te vallen. Door hun organisatie, waarin het voordeel van hun getal tot uiting kwam, ontwikkelde ook deze klasse zich tot een macht met een stuk hier grotere dan minder grote politieke invloed, de macht van de Arbeid, kleiner wel dan die van het Kapitaal, maar een macht niettemin.

Dat is alles het ABC van maatschappelijk inzicht. Maar juist, omdat dit ABC zich zo opdrong, werd de rest der bevolking - de boeren en de kleine burgerij of ook wel : de middenstand genoemd - in de leidende industriële landen min of meer over het hoofd gezien. Die leek immers bezig te verdwijnen ? Ja, zowel tegenstanders als aanhangers van Marx hebben vaak beweerd, dat deze dat ook zo voorspeld had. Dat is echter niet waar. Integendeel. Wat Marx voorspeld heeft, als men het dan zo noemen wil, en dat reeds in 1848 : «In den Ländern, wo sich die moderne Zivilisation entwickelt hat, hat sich eine *neue* Kleinbürgerschaft gebildet, die zwischen dem Proletariat und der Bourgeoisie schwebt und als ergänzender Teil der bürgerlichen Gesellschaft *stets von neuem sich bildet*, deren Mitglieder aber beständig durch die Konkurrenz ins Proletariat hinabgeschleudert werden, ja selbst mit der Entwicklung der grossen Industrie einen Zeitpunkt herannahen sehen, wo sie als *selbständiger* Teil der modernen Gesellschaft gänzlich verschwinden und im Handel, in der Manufaktur, in der Agrikultur *durch Arbeitsaufseher und Domestiken* ersetzt werden ⁷. En ziehier inderdaad wat gebeurd is. Wel verre van te verdwijnen, is die nieuwe middenstand niet alleen gebleven, maar zelfs numeriek toegenomen. 1°) door de verambtelijking van de grote industrie : bedrijfsleiders, ingenieurs, technici, bazen, opzichters en kantoorpersoneel ; 2°) door

⁷ *Kommunistisch Manifest*, ed. Elementarbücher des Kommunismus, S. 45. Cursivering van mij, R.

de bureaucratizing van de staat en 3°) door een aantal half- of kwart-zelfstandigen in reparatie-en garage-bedrijven, als reizigers, agenten of vertegenwoordigers, in het verzekerings- en reclame-bedrijf enz., die een ongekeerde omvang aannamen. Precies derhalve die nieuwe middenstand, d.w.z. niet meer de oude zelfstandige handwerker, die ook inderdaad zo goed als verdwenen is, maar Marx' »onzelfstandige arbeidsopzichter en knecht«. Sternberg heeft voor Duitsland berekend, dat die nieuwe middenstand (met de resten van de oude) niet minder dan 40% van de bevolking uitmaak⁸. Voor Italië beschikken we niet over cijfers, doch in in aanmerking genomen, dat door de minder sterke kapitalistische ontwikkeling daar, de oude middenstand (handwerkers en boeren) er procentsgewijs nog veel telrijker is, zal de Italiaanse middenstand relatief vermoedelijk eer groter dan kleiner zijn dan die in Duitsland. De oude zeggwijze, dat de Italianen een volk zijn van «gidsen, kellners en kunstenaars» wijst in diezelfde richting.

⁸ Fritz Sternberg, *Der Faschismus an der Macht*, 1935 S. 12.

Tussen bourgeoisie en proletariaat in bevond zich dus een zeer talrijke, maar onzelfstandige klasse, die doordat delen ervan telkens in het proletariaat werden «teruggeslingerd», zoals Marx zegt, die onzelfstandigheid aan den lijve gevoelden en gevoelden als een bedreiging tegelijk van boven en van onderen. Zij voelde zich - en op dat gevoel komt het evenzeer aan als op de werkelijkheid - tussen de hamer van het Kapitaal en het aambeeld van de arbeid bekneld. Zij voelde daarom evenzeer anti-kapitalistisch als anti-proletarisch, zij voelde ; klein-burgerlijk d.w.z., afgunstig-bang naar boeven, minachtend-bang naar beneden, en machteloos naar beide zijden.

De Oorlog heeft die toestand slechts verscherpt. Door de geforceerde productie in de jaren '14-'18 versterkte zich enerzijds het grote kapitaal en werd anderzijds de positie der industriearbeiders ook betrekkelijk gunstig, omdat de vraag naar arbeid onder de abnormale omstandigheden het aanbod begon te overtreffen, waardoor de lonen automatisch stegen. Doch even gunstig als - betrekkelijk dan - de positie van de beide uitersten, even ongunstig ontwikkelde zich door de oorlog die van de middenstand. Hij toch kon, in het algemeen, tegenover de prijsverhoging der gebruiksartikelen die zowel het gevolg was van de monopolisering als van de verhoogde lonen, niet alleen geen meerdere inkomsten stellen, maar zag ze zelfs achteruitgaan. Door het samentrekken van alle aandacht, kapitaal en arbeid op de oorlogsvoering immers werden juist die diensten, die de nieuwe midden-

stand placht te leveren, veel minder of zelfs helemaal niet meer gevraagd. Hetzij hierdoor, hetzij eenvoudig door de afwezigheid van den bezitter aan het front gingen tienduizenden dier middenstandsbedrijven en bedrijfjes ten onder of verliep de praktijk bij de uitoefenaren der z.g. «vrije beroepen», van makelaars, advocaten, doctoren, schrijvers, kunstenaars, edgl.

Na de oorlog werd de positie van de middenstand nog erger in plaats van beter. Het groot-kapitaal zag zich door de revolutie in Rusland en de revolutionaire bewegingen elders, met name in Italië en Duitsland, gedwongen tot het «uitwerpen van ballast», d.w.z. tot plaatselijk en tijdelijk zeer vergaande concessies aan de arbeidersklasse - algemeen kiesrecht, 8-uren-dag, collectief arbeidscontract, arbeiderscontrôle in de vorm van bedrijfsraden edgl., waaraan de middenstand niet alleen niets had, maar waardoor zelfs zijn minachting voor het proletariaat in afgunst begon om te slaan. En dat juist op een moment, dat weer grote groepen van die middenstand, zoals Marx al gezegd had «in het proletariaat werden teruggeslingerd» en wel doordat met name de verliezende staten, practisch failliet, zich gedeeltelijk aan dat faillissement onttrokken door inflatie. En die inflatie betekende twee dingen : 1°) was daarmee alles wat de middenstand, in patriottische geestdrift of gedwongen, tijdens de oorlog aan de Overheid geleend had, waardeloos geworden en de middenstander daardoor voor dat gedeelte van zijn bezit onteigend of zelfs geheel geruïneerd, maar 2°) moest hij van het weinige, dat hem gebleven was, een veel groter percentage voor zijn directe levensonderhoud gebruiken, omdat de zelfde inflatie, die hem geruïneerd had, alles oneindig veel duurder had gemaakt. Of schematisch : de middenstander die 20.000 mark bezeten en daarvan 10.000 in staatsleningen belegd had, was niet alleen die 10.000 nagenoeg kwijt, maar kon ook voor de andere 10.000 niet méér kopen dan wat hem voor de oorlog slechts 1.000 mark had gekost. Van zijn oorspronkelijk bezit van 20.000 mark restte hem dus nog slechts 5%.

En in die toch reeds wanhopige toestand moest hij het aanzien, dat zijn éne vijand, het proletariaat er, sociaal gesproken, eer op voor- dan achteruit leek te gaan, omdat hij, economisch gezien, de algemene prijsverhoging der inflatie door loonsverhoging althans gedeeltelijk kon compenseren, maar bovendien zijn andere vijand, het grootkapitaal, zelfs voordeel uit die inflatie wist te trekken, zoals we nog zien zullen.

Is het dan wonder, dat deze middenstand de verzenen tegen de prikkels begon te slaan ? Dat hij zich begon af te vragen waarvoor de oorlog, waarin hij zijn geld en het bloed van de zijnen geofferd had, gediend had ? Die verbitterde stemming onder de kleine burgerij was uiteraard het sterkst in die landen, als Duitsland, dat de oorlog verloren had, maar bijna net zo sterk in een land als Italië, dat weliswaar tot de overwinnaars behoorde, maar dat door de grote overwinnaars van de gehoopte vruchten dier overwinning was beroofd, onder het mom dat het militair niet gepresteerd had, wat deze ervan verwacht hadden. En in Italië en in Duitsland steeg die verbittering tot een revolutionnaire woede met name in die middenstandsgroepen, die met de inzet van hun eigen leven de oorlog hadden meegemaakt en die het er, hetzij door de kracht van hun ellebogen, hetzij door hun iets meerdere ontwikkeling, tot korporaal, sergeant of officier hadden gebracht - de jonge oud-strijders. Door de vrede plotseling van hun betrekkelijk hoge positie, waarin zij hun heersinstincten naar beneden en hun kruipinstincten naar boven hadden kunnen botvieren, in de leegte geploft, zonder bezigheid overgeleverd aan hun knagende gevoelens, jarenlang gewend aan het moordwerk en daarom geprezen of zelfs gedecoreerd, vormden zij zich, gedreven ook door in de oorlog gewekte primitieve kameraadschap-ideeën met een, door de lange afwezigheid van vrouwen, homoseksuele grondtoon, vormden zich, zeg ik, die oud-strijders tot benden, wier ideologie samengesteld was uit een hypernationalistische haat tegen het juk der vredesverdragen, haat tegen het proletariaat, waarin zij niet wilden afzakken, haat tegen het groot-kapitaal, waartoe zij niet konden opklimmen. Het zijn die benden, die Mussolini in Italië als de «fasci» georganiseerd heeft, het zijn die benden, waarbij Hitler in München zich aangesloten heeft om weldra hun leider te worden.

Dergelijke groepen, desperado's, tot alles bereid en tot niets in staat, heeft de wereld, nu eens zus dan weer zo, nu weer hier dan weer daar, altijd gekend en men kan aannemen, dat zij ook deze keer geen vat op de maatschappij als geheel zouden hebben gekregen, indien niet door een reeks specifieke oorzaken hun sociale basis zozeer zou zijn verbreed, dat deze benden een beweging hebben kunnen worden en deze beweging een macht, eerst naast, daarna in de staat, om tenslotte de staat zelf te worden.

Wanneer we een zo complexe beweging terwille van de overzichtelijkheid enigszins schematiseren, kan men die specifieke oorzaken als volgt onderscheiden.

De eerste heimelijke steun en sympathie vonden deze benden bij hun eigen minder verwilderde en iets minder wanhopige klasse-genoten : - de eigenaars van kleine bedrijven. De na-oorlogse loonsverhogingen drukten namelijk op deze het zwaarst ten gevolge van de lagere organische samenstelling van het kapitaal in die bedrijven, d.w.z. : dat in die kleine bedrijven, doordat zij minder grote gebouwen en minder kostbare machines hebben, en veel groter percentage van de productiekosten in het arbeidsloon steekt. De kleine industriëlen voelden zich daarom reeds aange trokken tot die vooral antisocialistische benden en groepen in een tijd toen de grote nog ver bleven. Het trucje om elke loonsverhoging aan de loonactie der arbeiders toe te schrijven, lukt altijd weer omdat zij den kleinburger zowel in zijn kwaliteit van producent als in die van consument in beurs en hart treft. Weg met de arbeiders-organisaties, weg met hun coöperaties, weg met de warenhuizen, weg met de monopolies werd hun leus.

Dat is natuurlijk een stuk klassenstrijd, maar de kleine burgerij - en dat is een belangrijk punt - voelt door haar sociale positie de klassenstrijd niet als zodanig. Integendeel. De kleine burgerij kent de klassenstrijd slechts als één tussen Kapitaal en Arbeid en zij is wars van die strijd, omdat zij daarbij slechts te verliezen heeft. Immers wint in die klassenstrijd het Kapitaal dan kan het daardoor zoveel goedkoper produceren, dat de kleine burgerij de concurrentie helemaal niet meer kan bolhouden en wint de Arbeid, dan gaan, op zijn minst, de lonen zozeer omhoog, en wordt de productie zo duur, dat zijn - evenzeer de concurrentie moet opgeven. Bovendien maakt die tussenpositie van de middenstand het voor hem gemakkelijk om zijn eigen belang te identificeren met het algemeen belang. Iets speciaal egoïstisch zit daar niet in. Voor die fout heeft ook al weer Marx gewaarschuwd. «Man musz sich», zegt hij «nur nicht die bornierte Vorstellung machen, als wenn das Klein-burgertum prinzipiell ein egoistisches Klasseninteresse durchsetzen wolle. Es glaubt vielmehr, dasz die besonderen Bedingungen seiner Befreiung, die allgemeinen Bedingungen sind, innerhalb deren allein die moderne Gesellschaft gerettet und der Klassenkampf vermieden werden kann»⁹. Ziehier, wat er aan idealisme in het fascisme schuilt, erkend door... Marx. Zij dromen daarom van een sterke staat die de klassenstrijd onderdrukt, van een staat boven de klassen, boven Kapitaal en Arbeid - van hun staat.

⁹ *Der achtzehnte Brunsaire des Louis Bonaparte*, ed. Kleine Bibliothek N° 31.S.37.

De droom van de sterke staat nu laat zich zeer gemakkelijk verbinden, ja dwingt als vanzelf tot de verbinding enerzijds met de hypernationalistische aspiraties dezer groepen, anderzijds met de leidersidee. De Messias-gedachte is zo oud als de wereld en juist de middelklasse, ongeorganiseerd als zij is en dus aan de collectieve gedachte niet gewend, begon haar hoop te stellen op een van god gegeven leider, die haar vijanden zou verslaan en haar uit de ellende helpen, op een Duce, op een Führer.

Totzover vertoont de ontwikkeling van het fascisme geen afwijkingen van wat men, zoals de toestanden na de oorlog nu eenmaal waren, had kunnen verwachten en wij menen ook wel te mogen zeggen, dat alle onderzoekers van het fascisme tot ongeveer deze opvatting gekomen zijn, zij het dan, dat de een uiteraard meer de nadruk op het psychologisch-ideologische, de ander meer op het economisch-sociale legt. Doch nu komt het zeer bijzondere, dat uitermate belangrijk, ja wezenlijk is, naar ons voorkomt, voor het begrip «fascisme», niet als wil, gedachte of leer, maar als maatschappelijke werkelijkheid en internationaalpolitieke beweging : die beweging van de middenstand is geen middenstandsbeweging gebleven. Dat lijkt zeer wonderlijk, maar dat is toch, wanneer men er over nadenkt en de historische groei nagaat, geloven wij, begrijpelijk genoeg.

Het fascisme was - en we hebben gezien waarom - anti-socialistisch, anti-kapitalistisch en tegen de staat, zoals hij was, die de kleine burgerij immers niet hielp, d.w.z. tegen de liberale, democratische staat. Het fascisme was dus ook : anti-liberaal en anti-democratisch. Maar dat alles was sentiment, ressentiment, als men wil, maar geen program, geen theorie. En het kon geen program en geen theorie zijn, omdat de middenstand geen eigen te verwerklijken oplossing van het sociale vraagstuk heeft noch kan hebben. We moeten, op gevaar af er vervelend mee te worden, nog eenmaal hier Marx citeren. «Seinem positiven Gehalt nach» zegt hij, het klein-burgelijk socialisme in 1848 besprekend - «woll jedoch dieser Sozialismus entweder die alten Produktions- und Verkehrsmittel wieder herstellen und mit ihnen die alten Eigentumsverhältnisse und die alte Gesellschaft, oder er will die modernen Produktions- und Verkehrsmittel in den Rahmen der alten Eigentumsverhältnisse, die von ihnen gesprengt wurden, gesprengt werden muszten, gewaltsam wieder einsperren. In heiden Fällen ist er reaktionär und utopistisch zugleich»

¹⁰.

¹⁰ *Das Kommunistisch Manifest*, gec. Cd. S. 46.

Precies zoals we zoeven Marx de idealen van het fascisme hebben zien erkennen, horen we hem nu hier het vonnis over die idealen vellen - tussen twee haakjes : tachtig jaar voor het er was. Want was is gebeurd ? Door zijn theoretische zwakte, die in zijn karakter van beweging van de middenstand lag, hief het fascisme zichzelf als middenstandsbeving op op het ogenblik, dat het ten prooi viel aan wie het wist te gebruiken. Dat is niet het proletariaat, maar dat is het groot-kapitaal geweest. Een vergelijking tussen de Italiaanse en Duitse vorm van het fascisme is in dit opzicht zo bijzonder leerzaam, omdat zich in beide bewegingen de zelfde omslag met bijna beangstigende precisie heeft voltrokken. Zoals Mussolini zijn «fasci» met een reeks van radicale eisen naar Rome stuurt, maar deze allen, zonder uitzondering, laat vallen, wanneer hij de macht heeft, precies zo is het nationaal-socialisme begonnen met de opstelling van soortgelijke eisen - de bekende 25 punten van 1920 ¹¹ - maar precies zo heeft ook dit ze in de praktijk onuitgevoerd gelaten, in beide gevallen op de ene eis van de sterke staatsmacht na, die de voorwaarde voor de vervulling van alle andere zijn moest, maar niet geworden is. De ruimte verbiedt om dit hier in bijzonderheden na te gaan. Twee voorbeelden, sprekend genoeg overigens, mogen daarom volstaan. Terwijl op het fascistisch program de afschaffing van elk erfrecht stond, is in werkelijkheid in Italië niet het erfrecht, maar zijn integendeel de successierechten afgeschaft, voor zover het ezit in de familie blijft. En terwijl het nationaalsocialisme zijn aanhangers de afschaffing der «Zinsknechtschaft», van het rentebetalen, had voorgespiegeld, is na de overname van de macht de finantiële druk zowel op de verbruikers als op de kleine producenten toen plaats van afgenomen.

¹¹ Zie o.a. Heiden, *Gerch, der Nationalsozialismus*, S. 20-25.

Een zo krasse tegenspraak tussen theorie en praktijk eist een verklaring. Men kan haar niet met een enkel groot woord als demagogie afdoen. Die verklaring is gelegen en de greep van het groot-kapitaal op het fascisme. Doch hiermede is de moeilijkheid, U voelt het, slechts verschoven. Want de vraag ruist nu : hoe is een beweging, die toch ook een echt anti-kapitalistische was, in groot-kapitalistisch vaarwater kunnen verzeilen ? Of anders gezegd : hoe is het groot-kapitaal er in geslaagd, zijn eigen slachtoffers te drijven in de organisaties, wier doel nu de verdediging van de kapitaalmacht geworden is ? Hoe heeft de wolf zich een lijfgarde van schapen opgericht ? Hoe is een oorspronkelijk revolutionaire beweging tot de laatste hoop kunnen worden van alles wat reactie is ? Is dit duivelse list ? Neen, reeds

Silone, de romanschrijver, maar tegelijk een van de beste kenners van het fascisme, heeft terecht die verklaring verworpen. «Te beweren», zegt hij, «dat de fascistische organisaties niets anders zijn dan een duivelse uitvinding van het financiële kapitaal, dat zijn hegemonie wil handhaven, is niet voldoende om de aard der krachten te begrijpen, die uit de diepten van de maatschappij omhoog gekomen zijn.»

Beter benaderen we dan ook dit probleem, wanneer we het sociologisch zien. Middenstand en arbeidersklasse zijn beiden anti-kapitalistisch, zeker. Maar het kapitalisme verschijnt beiden klassen niet gelijk, omdat zij er in een andere verhouding tegenover staan. Aan het proletariaat verschijnt het kapitalisme in zijn naakte wezen. Het voelt aan den lijve, dat de particuliere eigendom der productiemiddelen zijn arbeidskracht exploiteert, in ruil waarvoor hij, in het groot gezien, niets anders terugkrijgt dan de middelen om zijn bestaan op een minimum levenspeil te rekken, terwijl de door hem geproduceerde meerwaarde den ondernemer toevalt. Deze meerwaarde-leer - het is misschien niet ondienstig er aan te herinneren - is geen boosaardige uitvinding van zekeren Marx : men vindt haar reeds bij den burgerlijken, maar scherpzinnigen en eerlijken econoom Ricardo. Aan de middenstand daarentegen verschijnt het kapitalisme slechts indirect : hetzij als concurrent, hetzij als kredietgever. Zijn afkeer richt zich derhalve slechts tegen wat het als uitwassen van het kapitalisme beschouwt, niet tegen het producerende, maar tegen het profiterende kapitaal. Het middenstands-antikapitalisme is een vermenging van wanbegrip, retrograde en reformistische gedachten en zijn antikapitalistisch en tegelijk nationalistisch sentiment wil daarom niets liever dan afgewend worden op begrippen als het internationale kapitaal, al of niet als Joods gedacht. Hier ligt de basis van de autarkiegedachte, voorzover zijn gevoelsmatig is. Hier ligt de basis van de corporatieve gedachte in Italië, van de «ständische Aufbau» in Duitsland. Hier ook die van niet-specifiek fascistische, maar wel kleinburgerlijke wensdromen als van het Engelse gilden-socialisme en van sommige katholieke sociale theorieën.

Het groot-kapitaal van zijn kant zag al vrij spoedig zowel in Italië als in Duitsland welke onverhoopte hulp hier in zijn crisis-toestand aan de sociale horizon opdoemde. Hier lag de mogelijkheid van een massa-basis voor zijn heerschappij, waarzonder tegenwoordig geen regering meer mogelijk is, doch waarvoor het proletariaat uiteraard, ondanks alle concessies, niet deugde. En zo begon het het fascisme te

steunen, eerst voorzichtig in Italië de benden, die het platteland afliepen om de organisaties der landarbeiders te vernietigen, toen, in de steden, de aanvallen op de coöperatie-lokalen, op de vergaderzalen en de bureaux der arbeiderskranten, mogelijk gemaakt door de stille steun van politie- en legerautoriteiten, terwijl tegelijk de verkiezingskas der fascistische partij gestijfd werd voor de legale verovering van het parlement. Dit dubbele van tegelijk illegaal geweld en legale actie vertoonde het fascisme ook in Duitsland en dat was hier als in Italië slechts mogelijk door het dubbelwezen van het fascisme zelf, dat op zijn beurt weer berust op de sociale tussenpositie van de massa van zijn aanhangers.

We spraken zoeven over de crisis-toestand van het grootkapitaal, maar kunnen het niet bij die ene terloopse opmerking laten. Integendeel. Dit is het beslissende punt. Zonder dit crisis-begrip van het kapitalisme wordt elk begrip van het fascisme in zijn historische werkelijkheid onmogelijk.

Crisissen heeft het kapitalisme altijd gekend, maar hoe is het gekomen tot de crisis niet *in*, maar *van* het kapitalisme, waardoor het zich gedwongen gezien heeft, zijn toevlucht te nemen tot zulke buitengewone en voor hem zelf niet eens ongevaarlijke maatregelen ? In hoofdzaak hierdoor - als wij goed zien - doordat de oorspronkelijke crisis-genezing, dat was : loons- en daardoor kostenverlaging, niet meer opging. En die gaat om drie redenen niet meer op. De eerste daarvan is van sociale aard : de massa is in het overrijpe kapitalisme nu zelf de voornaamste afnemer geworden. Doch dat wil zeggen, dat de ondernemers als geheel, wanneer zij de lonen drukken, ook de koopkracht van hun eigen klanten verminderen, het- geen vroeger, toen de loonarbeiders in hoofdzaak slechts als kopers van levensmiddelen aan de markt kwamen, niet of toch niet in die mate het geval was. De tweede oorzaak is zuiver economisch : door de hogere organische samenstelling van het kapitaal, dat wil dan zeggen, doordat er en absoluut en relatief veel meer kapitaal in gebouwen en machines is vastgelegd dan er voor het arbeidsloon nodig is, heeft een loonsverlaging veel minder invloed op de productiekosten en daarmee op het prijsniveau dan voorheen, terwijl bovendien de organisaties der arbeiders deze loonsverlagingen ook beter kunnen tegenhouden dan vroeger. De derde oorzaak is van ruimtelijke aard en is gelegen in de uitbreiding van het kapitalisme zelf over de hele aarde. Door die uitbreiding van het kapitalisme zelf over de hele aarde. Door die uitbreiding

toch is het voor de ondernemersklasse als geheel niet meer of toch niet in dezelfde mate als vroeger mogelijk, om door de verovering van nieuwe afzetgebieden en nieuwe reservoirs van goedkope grondstoffen uit de crisis te komen. De trust-, kartel- en concern-vorming, die vroeger hielp, is daardoor juist in haar tegendeel verkeerd. De geweldig verscherpte internationale concurrentie werkt niet alleen niet remmend meer op de crisis, zoals op de vroegere, maar is zelf tot een crisis-verwekkende en crisis-bestendige factor geworden.

Zo greep het groot-kapitaal naar geweld, waartoe toch reeds hun heerserpositie den magnaten psychologisch geneigd maakte. En aan geweld was in de fascistische geestesgesteldheid waarlijk geen gebrek. De gedachte aan een nieuwe, totalitaire staat kwam op. een staat ; die enerzijds door onderdrukking van de arbeidersbeweging - in haar geheel nu als «bolsjewisme» gedoodverfd - en anderzijds door ruime opdrachten aan de industrie, de bedrijven weer rendabel zou maken, die aan zichzelf overgelaten, alleen nog maar verlies opleverden. En de te vernietigen oude staat voerde noch in Italië noch in Duitsland een duidelijke strijd tegen de beweging, die hem vernietigen wilde. Een dof gevoel, dat, als puntje bij paaltje kwam, het socialisme - het echte dan - nog gevaarlijker was voor de heersende klasse als geheel, verlamde zijn anti-fascistische maatregelen, voorzover die dan nog genomen werden. Het instinct van die heersende klasse als geheel zei haar, dat een onderlinge strijd slechts aan de onderdrukte klassen ten goede kon komen en zo werd noch in Italië noch in Duitsland het leger in de strijd tegen het fascisme ingezet op een ogenblik, dat het nog tijd zou geweest zijn. Het democratisch beginsel zat bovendien de democratie in de weg. Want, nietwaar, als het beginsel van de democratie scheen te eisen, dat men alle stromingen tot uiting liet komen, dan kan men deze dictatoriale stroming niet de weg versperren op gevaar af zelf dictatoriaal te worden. Maar deze slapheid en aarzeling van de democratische staat waren op hun beurt slechts koren op de molen van het fascisme. Zij schonken het fascisme de gelegenheid, zich «opbouwend» te tonen en daardoor de weerstand bij de bevolking als geheel tegen zijn bruto geweld en geweldsideologie te overwinnen, die alleen daarom als een boorbijgaande fase gezien werd, omdat men het graag zo wilde zien.

Dat het groot-kapitaal, althans de meest doortastende vertegenwoordigers daarvan, de fascistische beweging dus bij

het scheppen van de totalitaire staat meende te kunnen gebruiken - en dat ook heeft gedaan - mogen we als vaststaand aannemen, maar daarmee waren de belangen van fascisme en groot-kapitaal nog niet identiek. Zij zijn dat nog niet, zoals we nog zien zullen wanneer we aan een beschouwing van de economische politiek van de fascistische staat toe zijn. Maar wel heeft die onderhandse samenwerking tussen groot-kapitaal en de oorspronkelijke middenstandsbeving ja, hun samenvloëing tot één stroom een drietal merkwaardige gevolgen gehad, die we hier, kort alweer, willen aanstippen.

Ten eerste heeft de druk van de groot-kapitalistische geldgevers de theoretische onklarheid van het fascisme, die reeds door haar klassen-positie gegeven was, nog verergerd. Een nieuwe maatschappij, opgetrokken op een nieuwe productiewijze, waarbij de productie-middelen gemeenschappelijk bezit zouden zijn, heeft het fascisme nooit gewild. Maar het had althans nieuwe verhoudingen gewild, zij het dan dat die in wezen neerkwamen, niet op een oplossing van de klassenstrijd door het opheffen van alle klassen, doch, doch veeleer op het bestendigen, op het galvaniseren daarvan onder staatsdruk. Aan de ene kant behielden zij zich, voor het geval ze aan de macht zouden komen, het recht voor ook de grote geldgevers de pinnen op de neus te zetten en zijn konden ook niet anders, wilden zij hun massa-basis, die nu eenmaal van anti-kapitalistische sentimenten doortrokken was en is, niet alleen behouden, maar zelfs uitbreiden. Doch tegelijkertijd dienden die kapitalistische geldgevers en hun belangen niet alleen gespaard, maar zelfs bevorderd. Dit is de bacil van die typisch fascistische demagogie, die iedereen, afzonderlijk, het zijne en meer belooft in de, helaas niet eens ijdele hoop, dat iedere groep alleen zal letten op wat hem beloofd werd en geen dier groepen tot het inzicht zal komen, dat de eventuele vervulling van de ene belofte die van de andere uitsluit.

Doch wie nu op grond dier theoretische onklarheid zou verwachten, dat het fascisme zich van theoretische beschouwingen ook zoveel mogelijk gespeend zou hebben, komt bedrogen uit. Vooreerst zou deze bescheidenheid een bewustzijn omtrent hun eigen tekort vooronderstellen, terwijl noch bescheidenheid noch bewustzijn bij de fascistten bijzonder ontwikkeld zijn. Verder kan tegenwoordig geen enkele politieke beweging zonder althans een zekere mate van theoretische en statistische grondslagen, zomin als zij buiten een massa-basis kan. Maar - en dit is het tweede punt

waarop wij wilden wijzen : hoe minder men te zeggen heeft, des te meer pleegt men te praten : de theorie, de leer, de ideologie, hoe onklaar, hoe onwetenschappelijk en hoe gewild dan ook speelt in het fascisme juist een zeer bijzondere rol. Die rol vindt, evenals de fascistische demagogie, zijn oorzaak in het half-groot-kapitalistisch, half-kleinburgerlijk karakter der beweging. Immers, terwijl beide componenten, groot-kapitaal en kleinburgerdom, in wezen tegenover het ideologische en culturele onverschillig staan, verdoezelt de beklemtoning daarvan tegenover het economische juist hun onderlinge tegenstelling. De kleinburger, zagen wij, is krachtens zijn sociaal wezen en vijand van klassenstrijd. Wat kan het groot-kapitaal, juist omdat het door gaat zijn klassenstrijd te voeren, welkomer zijn dan dat deze in de fascistische theorie dood verklaard of dood gezwegen wordt. En in de afkeer van critische vrijheid, van culturele voortuitgang, in de voorkeur voor traditionele gebondenheid en geestelijke reactie vinden beide componenten elkaar zelfs. Omdat het kleinburgerdom al sinds lang en het groot-kapitaal sinds kort niet meer tot de progressieve klassen behoort, vinden beide hun evangelie in alles wat reactionnair is. Vandaar ook dat de Katholieke Kerk als in wezen verouderd en dus reactionnair machtsinstituut geen betere bondgenoot had kunnen vinden dan juist het fascisme, al verzet zij zich uiteraard daar waar de fascistische ideologie haar religieuze prerogatieven aantast of schijnt aan te tasten. En omdat de hele fascistische leer eigenlijk afleidingsmanoeuvre is van de economische en sociale werkelijkheid, waarin het geen werkelijk nieuwe toekomst voor zich ziet, spelen ook de afleidingsmanoeuvres in haar politiek zo'n grote rol. In Italië de herleving van het Imperium, in Duitsland de raszuiverheid en het anti-semitisme, in beide landen de verheerlijking van de jeugd, die, als jeugd, een mystieke eigenwaarde krijgt, de zaligspreking van de oorlog als mannelijke deugd, en massa-regie als bedwelming. Dit alles : de culturele reactie, zich uitend o.a. in de «zuivering» der literaire kritiek en in de beweging tegen «entartete Kunst», de afleidingsmanoeuvres, de verheerlijking van jeugd en oorlog, moeten den aanhangers bovendien een soort «gezondheidsideaal» voor ogen toeven, een soort sociale Coué. Het fascisme zegt onophoudelijk tot zichzelf : «ik ben gezond, ik ben sterk, ik ben beter». En dat is geen toeval, immers de hele beweging is, zoals wij zagen, het resultaat van een maatschappelijke ziekte, van de crisis van het kapitalisme. Het resultaat van een maatschappelijke ziekte, dat is, zoals wij nog zien zullen, niet

haar genezingsproces, veeleer slechts een symptoom van de ziekte zelf.

Doch voordat wij laten zien hoe het fascisme wel verre van het kapitalisme, laat staan de maatschappij, te genezen, veeleer de kwaal verergert, willen we nog op het derde gevolg wijzen van de greep, die het groot-kapitaal op de oorspronkelijk klein-burgerlijke beweging heeft gekregen.

Dat vertoont zich het duidelijkst daar waar de beweging, later opgekomen, niet overwonnen heeft, als in Frankrijk, Engeland en Nederland. Het klein-burgerlijk element, dat men ter onderscheiding van het groot-kapitalistische, wel het plebejische element in het fascisme genoemd heeft, is in die jonge bewegingen opmerkelijk veel zwakker.

Het plebejisch-radical element, dat ook in de personen der leiders in Italië en Duitsland, althans in de aanvang, sterk op de voorgrond trad, ja werkelijk inhoud en vorm der beweging bepaalde, ontbreekt in Engeland, Frankrijk en Nederland zo niet volkomen, dan toch bijna. Het is of het groot-kapitaal, eenmaal uit de Italiaanse en Duitse ervaring geleerd hebbend, dat er in het fascisme voor hem «iets zat», elders tracht de plebejisch-radical faze over te slaan. Vermoedelijk zal dat een misrekening blijken, en moet men daarin ook een van de oorzaken zien, dat het fascisme in die landen niet overwonnen heeft. De heren de la Rocque, Mosley en Mussert kunnen wel allerlei hemden aantrekken, maar dat belet de klein-burgerlijke massa in hun landen niet toch altijd «heren» in hen te blijven zien en in elk geval missen zij, misschien nog meer door hun sociale positie dan door hun persoon, dat charismatische, dat heilandskarakter, dat «hij-is-een-der-onzen-en-tegelijk-oneindig-ver-boven-ons», dat zowel Mussolini als Hitler gekenmerkt heeft en ten dele nog kenmerkt. Als zuiver of bijna zuiver groot-kapitalistische stoottroep tegen het proletariaat, als zuiver-reactionnaire domperij tegen het progressieve intellect, heeft het fascisme zijn kans op een massa-basis verspeelt. Of, om het paradoxaal uit te drukken : zonder anti-kapitalistisch sentiment verliest het fascisme voor het groot-kapitaal zijn betekenis.

Uit het voorgaande moet men zich reeds een indruk hebben kunnen maken op welke economische grondslagen het fascisme, zodra het de staat veroverd heeft, moet komen te rusten. Zij zijn geen andere, dan die van het kapitalisme in zijn laatste, imperialistische faze. En een historisch onderzoek van de fascistische economie, zowel in Italië als Duitsland,

bevestigt die aanvankelijke mening. De economische maatregelen van het fascisme zijn alle of genomen om, of hebben toch tot gevolg gehad dat de groot-industrie weer rendabel werd. Zij zijn als zodanig dan ook niet soortelijk verschillend van de maatregelen door democratische regeringen in de andere kapitalistische landen genomen, zij zijn alleen duidelijker en doelmatiger. Het verschil is, dat de fascistische staat veel uitsluitender ten bate van het grootkapitaal functioneert, de andere slechts ten dele. Is dit staatskapitalisme ? Men kan over woorden altijd twisten. Wij zouden zeggen : ja, het is staatskapitalisme voorzover het kapitalisme in zijn doodscrisis alleen met staatshulp weer rendabel is te maken. Maar wij zouden zeggen : neen, het is geen staatskapitalisme, wanneer men daaronder verstaat, dat de staat zelf de productie leidt en niet slechts controleert. In elk geval echter is het geen socialisme, want wat gesocialiseerd wordt is slechts het verlies, niet de winst.

Doch wij zien te liever van die woordenstrijd af, omdat daarmee toch niet het hele beeld betekend is. De ondernemers in de fascistische landen hebben inderdaad geen of bijna geen last meer van arbeiderseisen en stakingen. Zij zijn weer - en meer dan elders - «baas in eigen huis», zoals zij het zelf gaarne uitdrukken. Telkens als het nodig is - en door de crisis van het kapitalisme is het blijvend nodig - schiet de staat hun te hulp. Mussolini heeft het in een van die openhartige buien, die dictatoren af en toe kenmerken, zelf gezegd : driekwart van de Italiaanse economie komt ten laste van de staat en als ik in Italië een staatskapitalisme of -socialisme zou willen instellen, *maar dat wil ik niet*, dan zou ik tegenwoordig de noodzakelijke, voldoende en objectieve voorwaarden hebben om het te doen (rede van 26 mei 1934). Hij wilde het niet en juridisch zijn dus de door de staat overgenomen aandelen van driekwart der Italiaanse ondernemingen eigendom van de ondernemers gebleven, d.w.z. het verlies neemt de staat en de winst strijken de ondernemers op.

De andere manier waarop de staat de anders failliete groot-industrie bijspringt, is als klant, 1) door de uitvoering van openbare werken, 2) door opdrachten voor de oorlogsvoorbereiding. Ook dit weer niet specifiek fascistisch, alleen duidelijker en doelmatiger in de fascistische landen.

Wil dit nu zeggen, dat het fascisme met deze maatregel de crisis van het kapitalisme geneest, de economische chaos, zij het dan in kapitalistische zin, herstelt of zelfs een paradijsstoestand voor de ondernemers heeft geschapen ? Neen,

zo is het niet. Alles in de wereld en zeker in de economische wereld heeft zijn onverbiddelijke consequenties. Het dekken van de verliezen der grootindustrie, het uitvoeren der openbare werken en de opdrachten voor de oorlogsvoorbereiding moeten door de staat gefinancierd worden, zolang nog niet de «robot» - mens is uitgevonden, die voor niets werkt en toch in leven blijft. De eerste voorwaarde voor die financiering is valuta-contrôle om 1) de nodige grondstoffen in het buitenland te kunnen blijven kopen ; 2) openlijke inflatie en dus prijsstijging te kunnen voorkomen. En valuta-contrôle betekent weer contrôle op de buitenlandse handel en controle op de buitenlandse handel, d.w.z. beperking van de invoer van gebruiksgoederen en stimulering van de uitvoer van industrie-artikelen om de nodige grondstoffen in het buitenland te kunnen betalen, betekent weer autarkie, en autarkie leidt op haar beurt weer tot verheving van het imperialisme ten einde althans zoveel mogelijk grondstoffen binnen het eigen imperium te vatten, terwijl het imperialisme ten slotte de keten van onvermijdelijke gevolgen sluit, door tot oorlog en dus vernietiging te leiden.

Zo treedt in de fascistische economie een ontwikkeling in, die niet bedoeld is, wreekt zich het ontbreken van een progressief economisch program, dat noch het kleinburgerdom noch het groot-kapitaal heeft. De staat wordt de enige opdrachtgever en afnemer van de industrie. Hij trekt alle particuliere kapitaalsaaccumulatie naar zich toe, o.a. door de practisch gedwongen leningen bij spaarbanken en levensverzekeringsmaatschappijen. Hij monopoliseert de buitenlandse handel. En hij is door dit alles gedwongen tot het scheppen van een ontzaglijk ambtenaren-apparaat. En tenslotte loopt alles uit op een oorlogs-economie in een tijd, waarin er officieel nog geen oorlog is.

En zo zien we twee hoogst merkwaardige ontwikkelingen waarop we niet genoeg nadruk kunnen leggen, omdat zij bewijzen, dat het fascisme geen genezing doch slechts verergering van de sociale ziekte brengt. 1) blijft onder het fascisme de revolterende middenstand, ja wordt hij nog meer dan in het vrije kapitalisme de «man die de klappen krijgt». Mussolini begrijpt heel goed, dat men de klok niet kan terugzetten en Schacht spot met de handwerkersromatriek van het verleden, met weefgetouw en watermolen. Staatscontrôle eist vanzelf grote zaken, want zijn alleen zijn te overzien. De tussenhandel wordt zoveel mogelijk uigeschakeld. De monopolies - daar zijn zij voor - drijven de groothandelsprijzen op. De Staat helpt hen daarbij om niet

voor nog zwaardere financiële offers te komen, maar moet tegelijk terwille van goedkope arbeidskrachten zich tegen het opschroeven van de klein-handelsprijzen verzetten. Gevolg : ondergang of althans nijpende verenging van de bestaansmogelijkheid der winkeliers, d.w.z. van een dier groepen, die van het begin af aan het fascisme hebben gesteund, omdat zij er een uitweg uit hun nood in zagen. Hier is ook weer een der wortels van de afleidings-manoeuvres : in Italië de champagne van de krijgsroem, in Duitsland de Joden-vervolging.

En juist deze - onvermijdelijke - ontwikkeling brengt ook weer gevaren voor het groot-kapitaal in zich. De plebejische stroming in het fascisme is, nadat zij vooral door haar terreur de verovering van de staatsmacht had helpen voorbereiden, na de verovering dier macht zowel in Italië als in Duitsland onderdrukt (Italiaanse politieke crisis van '25 ; 30 juni 1934 in Duitsland), maar dood is zij niet. Er is een streven, dat nergens meer openlijk aan de dag kan treden, maar dat niettemin overal aanwezig is, om de rollen om te keren en de staat, nu hij toch eenmaal contrôleur van de voortbrenging en verdeling geworden is, ook tot leider en beheerder daarvan te maken. De particuliere ondernemer staat in het fascisme nog overeind. Hij is er zelfs machtiger dan ooit en elders, maar het is een kolos op lemen voeten. Het spook van de socialisatie blijft hem aangrijpen, ook in zijn eigen huis en hij keert er zich vol afschuw van af.

Steekt er dan, ondanks zichzelf, in het fascisme een progressief element ? Bereidt het tegen wil en dank het socialisme voor ? Is het terwille van de vooruitgang misschien onvermijdelijk, dat de mensheid door de hel van het fascisme gaat ? Men heeft deze vragen al eerder gesteld en sommige niet-fascisten hebben ze zelfs bevestigend beantwoord. Naar wij menen : ten onrechte.

Economisch steekt er niets progressiefs in het fascisme. Zijn economische grondslagen zijn die van het kapitalisme in zijn doodsstrijd. Het fascisme strijdt niet tegen een proletarisch offensief, dat alle revolutionnaire legenden ten spijt, in West-en Midden-Europa niet bestaan heeft, maar tegen de ontbinding van het kapitalisme zelf, dat een onontkoombaar en onomkeerbaar proces is. Door het wegvallen van de niet-kapitalistische ruimte, door de wet van de slinkende winstmarge, reeds door Marx opgesteld, zijn de winstbronnen van het kapitalisme opgedroogd. En niets

kan de in duigen vallende ton meer bijeenhouden dan de ijzeren band van geweld, die fascisme heet.

Hieruit volgt, dat ook de politieke organisatie en doelstelling van het internationale fascisme niets progressiefs heeft. Met Mantsjoerije en China, met Abessynië en Spanje voor ogen, kan geen onbevooreerde toeschouwer langer ontkennen, dat het fascisme de oorlog voor zijn voortbestaan even nodig heeft als de mensheid als geheel de vrede. De tweede wereldoorlog is, men kan het zonder overdrijving zeggen, reeds begonnen door het fascisme. En hoe hij worden zal, daarvan hebben ons de gifgassen in Abessynië en de bombardementen van open steden in Spanje en China reeds een voorproefje gegeven. Terwijl de Griekse wijsgeer in de Ouheid nog zeggen kon, dat «de oorlog de vader van alle dingen» was, moeten wij tegenwoordig zeggen, dat hij «de dood van alle dingen» is. Omdat het fascisme noch economisch noch politiek progressief is, is het dat ook cultureel niet. Terwijl de bourgeoisie in haar opkomst, in de 17e, maar vooral in de 18e eeuw tegenover het statische maatschappij-beeld van de Middeleeuwen dat van de oneindige vooruitgang stelde, tegenover de geöpenbaarde waarheid : de rede, tegenover de hiërarchische gedachte : de democratie, tegenover het geweld : het recht, tegenover het absolute gezag des konings : de scheiding der drie machten, tegenover het «droit divin» : de volkssoevereiniteit, heeft zij nu in de benauwdheid van de nadagen harer heerschappij die verworvenheden, de een voor de ander na, en alle tezamen weer verloochend. Of, om het andermaal met Marx te zeggen : de wapenen die de bourgeoisie tegen de feodale maatschappij gesmeed heeft, hebben zich tegen haar zelf gekeerd. «Die Bourgeoisie hatte die richtige Einsicht, dasz alle Waffen, die sie gegen den Feodalismus geschmiedet, ihre Spitze gegen sie selbst kehrten, dasz alle Bildunsmittel, die sie erzeugt, gegen ihre eigene Zivilisation rebellierten, dasz alle götter, die sie geschaffen, von ihr abgefallen waren»¹². Zij heeft ze verloochend, zij hoont nu de vooruitgang, die niet zou bestaan, de rede, die slechts zou misleiden, de democratie, die machteloos is, het recht, dat zij met voeten treedt, de scheiding der drie machten, wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, die zij onpractisch noemt, de volkssoevereiniteit, die volgens haar een lege waan is. En zij verheerlijkt opnieuw een statische maatschappij en een geöpenbarde waarheid, nu alleen niet meer die van Bijbel en Kerk, maar van Duce en Führer, een vaste hiërarchie, en zij verheerlijkt nu voor alles weer het geweld.

¹² *Der 18te Brumaire*, gec. ed. S. 50

Dit is het fascisme. Maar denkt niet, dat het, omdat het niets progressiefs heeft, noch economisch, noch politiek, noch cultureel, denkt niet, omdat het leeft van geweld, spionage, bedrog en oorlog, dat het *daarom* binnenkort en van zelf verdwijnen zal. Het is geen omweg naar het socialisme ; het verspert het slechts de weg. Maar daarin is het sterk. Sterk, omdat het appelleert aan alles wat bezit en macht heeft, sterk omdat het gecentraliseerd is, sterk ook, omdat het de politieke politie tot een wetenschappelijk instituut verheven heeft. Er is ontevredenheid in de fascistische landen, maar er is geen oppositie in de georganiseerde zin van het woord. Wie dit niet geloven kan, leze Silone's «Brood en Wijn». Nog altijd is er in Italië de Duce en in Duitsland de Führer, wier sociale en sacrale functie het is, de ontevredenheid en ellende om te toveren in geloof en geesdrift. Laten we ook niet vergeten, dat het fascisme uit een noodtoestand ontstaan is, dat derhalve degenen die er onder leven, de toestand, waarin zij nu verkeren, niet met een of ander ideaal vergelijken, maar met de noodtoestand zoals die was, voor het fascisme kwam. Alle Duitsers van 30 jaar en daaronder weten immers niet meer wat welvaart is !

Op de duur, wij weten het, biedt het fascisme geen uitweg. Op de duur, wij weten het, kan ook de ijzeren ring van het fascisme de afbrokkelende economische grondslagen van het kapitalisme niet bijeenhouden. Op de duur, wij weten het, zal het fascisme ondergaan in de oorlog, die het zelf verwekt heeft, volgens het bijbelwoord, dat wat door het zwaard gesticht is, ook door het zwaard weer zal vergaan.

Maar ook deze «oplossing» is er geen. Want als die oorlog eenmaal in zijn volle omvang zal zijn losgebarsten, dan kan niemand zeggen of er nog wel iets over zal zijn om weer iets nieuws uit op te bouwen. Niet de materiële vernietiging, maar de morele is het ergste. Niet het aantal mensen zelfs, dat dan een vroegtijdige dood zal sterven is het vreeslijkst, maar de zedelijke verwildering van hen, die die oorlog overleven zullen. Overleven ja, maar hoe ? Verdierlijkt.

Daarom is er, ons inziens, voor het anti-fascisme maar één weg. Strijd tegen de dreigende oorlog, waardoor tijd gewonnen en de toekomst open gehouden kan worden. En tegelijk daarmee : strijd voor het socialisme, want men kan alleen met hart en ziel tegen iets strijden, wanneer men met hart en ziel voor zijn tegendeel strijdt. Die strijd zal niet gemakkelijk zijn. Sorel en op zijn voetspoor Mussolini hebben gemeend de idee van de vooruitgang vooral te moeten

¹³ Voor wie het in de vorige bladzijden betoogde nader wil toetsen, delen wij hier mede, dat ons betoog, afgezien van een bezwaarlijk op te geven brochure-, tijdschrift- en dagbladliteratuur, berust op de volgende geschriften : autoritatieve geschriften van fascistische zijde : Mussolini's artikel over het fascisme in de grote Italiaanse Encyclopaedie en zijn verschillende redevoeringen ; Hitler *ein Kampf*, Rosenbergs *ythus des Xsten Jahrhunderts*, Dobbert, *Die faschistische Wirtschaft*. Anti-fascistische literatuur. Naast Ignazio Silone, *Der Faschismus*, Rosenstock-Franck, *L'économie corporative fasciste*, R.P. Dutt, *Fascism and revolution*, K. Heiden, *Geschichte des National-Sozialismus* en diens *Hitler*-biografie, F. Sternberg, *Der Faschismus an der Macht* en H.E. Priester, *Das deutsche Wirtschaftswunder*, is de schrijver vooral dank verplicht aan de zeer grondige studie van Daniel Guérin, *Fascisme et grand capital*, 1936, 4e druk, dat zowel om zijn tekst als om zijn literatuurverwijzingen - het boek van 248 paginas telt er niet minder dan 727 - verdient tot de klassieke literatuur over dit onderwerp te worden gerekend.

bestrijden, omdat zij zo «gemakkelijk» was. Wij weten nu, dank zij het fascisme, dat juist niets moeilijker is dan dat. En daarom moeten we telkens van meet af herbeginnen. Herbeginnen bij het begin, dat is het begrip. Het fundamentele begrip, dat de economische grondslagen van het fascisme geen andere zijn dan die van het kapitalisme in zijn ondergangsfaze. Tot het wekken van dat begrip, waar het niet bestond, tot verheldering ervan, waar het schemerachtig aanwezig was, tot dat wekken en verhelderen zijn deze woorden gesproken. Mogen zij aan hun bestemming beantwoorden ! ¹³

Prof. Dr. Ronald
COMMERS
Universiteit Gent,
Vrije Universiteit
Brussel

Enkele opmerkingen over de analyse van het fascisme vroeger en nu.

1.

De Nederlandse historicus Jan Romein publiceerde in 1937 bij Van Gorcum & Comp. N.V. (Assen), in een serie getiteld Waakzaamheid (tweede reeks, nr. 4) zijn brochure. De sociale en economische grondslagen van het fascisme. Hij behoorde met andere vooraanstaande Nederlandse intellectuelen tot het Comité van Waakzaamheid dat opkwam voor de verdediging van de vrijheid van onderzoek en meningsuiting ¹.

¹ De Beginselverklaring van het Comité van Waakzaamheid luidde als volgt : *Nederlandse intellectuelen, ongeacht hun politieke overtuiging zich verenigend,*

Van oordeel, dat in Nederland van verschillende zijden ernstige gevaren dreigen voor de vrijheid van onderzoek en meningsuiting voor de ontwikkeling van maatschappij, cultuur en wetenschap,

besluiten een Comité van Waakzaamheid te stichten, als centrum van alle intellectuelen, die zich deze gevaren bewust zijn en ze willen bestrijden,

en bevestigen hun besluit om gezamenlijk op te komen voor de verdediging en bevordering van de geestelijke vrijheid en in het bijzonder zich te richten tegen het nationaal-socialisme, dat dit essentiële cultuurgood het meest belaagt.

Het bestuur bestond uit : Prof. Dr. H.J. Pos, Dr. D. Loenen, Mr. J. Baert, Dr. Menno Ter Braak, Ds J.J. Buskes, Dra. A.W. Kersbergen, Dr. J.F. Niermeyer, Prof. Dr. S.C.J. Olivier, Dr. K.F. Proost, Dr. Jan Romein, H. Sibbelee en Mevr. A.EJ. De Vries-Bruins. De beginselverklaring dateert van oktober 1936.

Jan Romeins tekst behoort tot de klassiekers van de anti-fascistische literatuur van voor de Tweede Wereldoorlog. Men kan het naast het boek van Daniel Guerin, *Fascisme et Grand Capital* van 1936, plaatsen, ofschoon dat laatste werk natuurlijk omvangrijker is en berust op een bredere feitenbasis. Romein heeft in zijn brochure zelf naar dit werk van Guerin verwezen. *De sociale en economische grondslagen van het fascisme* telt slechts 32 bladzijden. Maar het is een tekst van een zeldzaam synthetisch karakter. De historicus heeft in dit korte bestek een rake tekening gegeven van wat het fascisme betekende tussen de twee wereldbranden. En nu mag het ongetwijfeld zo zijn dat Romein die zaak bekijkt van een marxistisch gezichtspunt ², het belet niet dat hij de lezer een goed beeld geeft van de wijze waarop juist intellectuelen voor de 2de Wereldoorlog fascisme, nationaal-socialisme en extreem-rechts beschouwden.

Nu wij als intellectuelen van West-Europa andermaal tot de waakzaamheid verplicht zijn om front te vormen voor de verdediging van de vrije geest en meninguiting en de «ontwikkeling van maatschappij, cultuur en wetenschap» en tegen de duistere krachten van extreem-rechts, is het wellicht niet slecht te overwegen wat ons over een halve eeuw genomen doet verschillen van dit intellectuelen tot wie Jan Romein behoorde.

Mijn vragen zijn eenvoudig deze geweest : «in wat gelijkt de waakzaamheid die van ons, progressieve intellectuelen, vandaag wordt geveerd op die van onze illustere voorgangers vijftig jaar geleden ? In wat verschilt onze frontvorming van de hunne ?» Het antwoord op die vragen dwingt mij tot een standpunt betreffende ons onderzoek van het verschijnsel extreem-rechts vandaag. Ja, het komt mij voor dat onze taak, ofschoon in de lijn der doelstellingen van Romein en zijn medestanders in de jaren dertig, een andere is. Het komt mij voor dat we er goed aan doen een gedateerde en verjaarde analyse van extreem-rechts te verlaten voor een nieuwe analyse aangepast aan onze tijd, en vooral op de hoogte van de gewijzigde socio-economische en politiek-culturele omstandigheden. Met de oude doelstellingen voor ogen zijn wij dat verplicht aan de antifascisten die ons voorafgingen met hun analyses en hun strijd.

Ik zal eerst de hoffdlijnen van Romeins bewonderenswaardig essay schetsen. Het zal mij toelaten een duidelijk beeld te geven van een standaard analyse van het fascisme, het nationaal-socialisme, kortom van extreem-rechts, waar-

² De verwijzingen naar Marx's teksten onderstrepen dat. De schrijver stelde zich op een socialistische plaats, om op te roepen tot de bestrijding van het fascisme en het nationaal-socialisme.

aan in progressieve milieus wellicht nog al te vaak lip-pendienst wordt bewezen. Dat laatste neemt niets van de uitzonderlijke waarde van Romeins stuk weg.

De Nederlandse historicus wees er op dat het fascisme nooit een coherente socio-economische leer heeft weten te presenteren. In feite is de corporatistische idee (zowel van economisch, als van sociaal cultureel als van politiek belang) het enige «constructieve» bestanddeel geweest van de extreem-rechtse ideologie tussen de 2 wereldoorlogen. Het corporatisme was het substraat van een breder nationaal solidarisme dat ten alle tijden steeds weer kon worden omgetoverd in een ras-solidarisme. En ofschoon er een onderscheid was tussen Italië en Duitsland en dus tussen het fascisme en het nationaal-socialisme, een onderscheid dat van een historische en ideologische aard was, op socio-economisch vlak bestond er een wezenlijke overeenkomst. Het is precies daarover dat Romein het heeft in zijn tekst.

Extreem-rechts voor de 2de Wereldoorlog wortelt sociaal in de kleine burgerij. Romein gebruikt wat ik de «knellingsthese» zou kunnen noemen. De intern van sociale samenstelling veranderde en veranderende kleine burgerij geraakte gekneld tussen het klassieke moderne proletariaat met zijn machtige massa-organisaties enerzijds, en het grotendeels binnen de nationale grenzen geconcentreerde en gecentraliseerde grote kapitaal anderzijds. Het klassieke, maar nietemin moderne, fabrieksproletariaat was toenomen in omvang en dit ging ook vergezeld van een steeds grotere sociale en politieke macht binnen de nationale staat. Een machtige arbeideraristocratie trad tegenover de vertegenwoordigers van het financierskapitaal. De politieke besluitvorming sproot binnen de nationale staat voort uit de regelingen en compromissen tussen die twee machtsblokken.

De oude kleine burgerij werd op die wijze de speelbal van uiteenlopende sociale en economische krachten. Maar ook in de samenstelling van de kleine burgerij deden er zich wijzigingen voor (dat was meer in Duitsland dan in Italië het geval). Een nieuwe, met het monopolie- en financierskapitaal verweven middenstand ontwikkelde zich³ en trad tegenover de oude kleine burgerij die verpauperde. Die dimensie moet dus nog eens aan de knellingsthese toegevoegd worden.

³ Overigens mag hier worden opgemerkt dat de vertegenwoordigers van de arbeidersaristocratie deel gingen uitmaken van die nieuwe middenstandslagen, verbonden met het monopolie- en financierskapitaal en betrokken in de staatsmacht op nationaal vlak. Dat is niet onbelangrijk in verband met het gewijzigde beeld dat, naar ik meen, wij vandaag moeten hebben.

Enerzijds verschrompeld de oude kleine burgerij en verloren ambachtslui, kleine handelaars, lagere beambten en bescheiden zelfstandige ondernemers aan sociaal en economisch gewicht, anderzijds was er een aangroei van een middenstand die nieuw was en van een modernere sociale samenstelling. Romein wijst op de verambtelijking van de grote industrie waardoor bedrijfsleiders, ingenieurs, technici, bazen en opzichters, en kantoorpersoneel belangrijk worden. Hij vestigt eveneens de aandacht op de bureaucratisering van het staatsapparaat, waardoor die nieuwe middenstand toenam door de toevoer van kaders in het politieke domein ⁴.

⁴ Hij verwijst naar het klassieke werk van Fritz Sternberg, *Der Faschismus an der Macht, 1935*, waarin de auteur de nieuwe middenstand berekende op 40% van de ganse bevolking.

Uiteraard slaat de knellingshese ook op de socio-economische mogelijkheden in de strikte betekenis van het woord. De oude kleinburgerlijke lagen verloren natuurlijk niet alleen veel van hun sociale positie, evenzeer schoten zij er hun economische en financiële middelen bij in. De verpaupering dreef hun naar een vijandige arbeidersklasse. Veel van het ressentiment dat extreem-rechts van voor de 2de Wereldoorlog kenmerkte, is te danken aan die samenloop. Het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaal-socialisme waren antisocialistisch, antikapitalistisch, anti-liberaal en antidemocratisch. In Duitsland meer dan elders bleek extreem-rechts nationalistisch op een dweeppzuchtige en heel snel racistische basis. De natie waar het om ging in het nationaal-socialisme was natuurlijk niet die van het grote financierskapitaal en de grote partijbonzen gesteund door de arbeidersaristocratie. Het was een tot mythe gemaakte natie met vage historische en karikaturale biologische oorsprongen. Dergelijke mythen waren reeds lang aanwezig binnen het intellectueel gestoei van de gefrustreerde intelligentsia, ja, die mythen hadden daar zelfs een kritische inhoud gekregen. Men kan zeggen dat ⁵ er zich in Duitsland een diepe en langzame sedimentatie van mythische ideeën had voorgedaan, versterkt en uitgebreid over de oevers van een marginale en nostalgische intelligentsia die door het failliet van de 1ste WO en de chaos van de Weimar-republiek de decadentie nabij waren. Het verkrampte maatschappelijke en politieke leven werkte een popularisering en massificatie van de ressentiment-mythen in de hand.

⁵ Opvallend genoeg blijft Romein hierover zwijgzaam. Men kan hem dat niet helemaal kwalijk nemen, gezien de titel van zijn brochure. Maar is het niet opmerkelijk dat hij zijn klassieke, aan het marxisme geïnspireerde, analyse de socio-economische en de ideologische aspecten scheidt ?

Misschien refereert Romein aan deze zaken wanneer hij de aandacht van de lezer vraagt voor het ontstaan der extreemrechtse benden : groepen van desperado's die verruimd werden precies door dat socio-economische verval en de steeds uitdrukkelijker maatschappelijke knelling van de

oude middenstand en de ontgoochelde intelligentsia binnen de enge nationale grenzen.

⁶Zo bijzonder dat volgens vele onderzoekers juist die wereldoorlogen het resultaat waren van de onoplosbare crisis van het economische systeem, dat een systeem was gekneld binnen enige nationale en statistische grenzen.

Hoe dit ook zij, we kunnen een punt uit zijn analyse niet uit het oog verliezen, nl. het fenomeen van de crisis die op de eerste plaats economisch van aard was. Het is een centrale aangelegenheid in de vooroorlogse analyse van extreem-rechts. Natuurlijk, crises heeft het kapitalisme steeds gekend. Maar het bijzondere van de kapitalistische wereldeconomie tussen de twee wereldoorlogen ⁶ was juist dat het uiteenlopende autonome en verpreide culturen in een functioneel en georganiseerd geheel van op elkaar betrokken culturen. Wallerstein heeft uigelegd dat dit functioneel en georganiseerd geheel steunt op een wereldwijde *werk*-verdeling die de uiteenlopende culturen in een globale structuur van productie en distributie brengen : ontwikkeld kapitalisme, kolonialisme, neokolonialisme, dependentie. De globale structuur toont een juxtapositie van regio's en van extreem uiteenlopende culturele eigenheden.

De abstractie van mijn voorstelling van zaken lijkt mij de tol die wij moeten betalen aan de chaos van de concrete wereld. Het abstracte kader dat wij beogen kan nooit meer zijn dan een schamele lantaarn in de overweldigende duisternis van het concrete. Maar wij weten het, de abstractie is de vroedvrouw van nieuwe zienswijzen, terwijl het concrete onz slechts de verwarring van de oude visies reserveert.

Laat ik daarom resoluut de hoofdpunten van het gezichtspunt van het wereldtransformatieproces nog even op een rijtje zetten. Tot nog was er sprake van een wereldwijde arbeidsverdeling (productie, distributie) met een juxtapositiestructuur van regio's en culturen. Bijvoorbeeld Frankrijk en de Maghreb. Het Verenigd Koninkrijk en het Midden-Oosten, of India en Pakistan. De arbeidsverdeling veroorzaakte dependenties en onderschikkingen, maar dus ook bovenschikkingen en superioriteiten. Dit alles betreft een *ruimtelijk* aspect van de wereldtransformatie of modernisering van de wereld. Er is echter nog een tweede en voor ons onderwerp belangrijk *tijds*aspect. Het proces van de wereldtransformatie van de kapitalistische economie brengt niet alleen verschillende regio's met hun culturele eigenheden in een globale structuur, het betreft tevens verschillende tijden op elkaar. Het zijn precies de culturen met het specifieke tijd van de berber, niet de tijd is van de Brusselse kantoorbediende werkend in een verzekeringskantoor. De

sociale tijd van de shiftarbeider in de Antwerpse petrochemie is verschillend van die van de Egyptische fellah. Maar *mutatis mutandis* is dit niet zo rigineel. De sociale tijd binnen de andere regio's en culturen, d.w.z. in India, in de Maghreb, in Centraal-Afrika, enz.

De sociale tijd zit echter verder nog vast in de globale culturele tijd, bijvoorbeeld de tijd van de islam, de tijd van de *jain*, de tijd van het animisme, enz. De culturele tijd omvat zelf meer dan de geloofsvoorstellingen. Hij omvat ook de familiestructuren, de verwantschapspaging om de crisis **van** de kapitalistische wereldeconomie, veeleer dan de crisis **binnen** die economie. Zonder daar uitvoerig op te willen doorgaan, kan ik zeggen dat de veralgemeende crisis **van** het kapitalisme zich binnen starre staatkundige en nationale grenzen presenteerde en dus haast vanzelf moest uitlopen op oorlog ⁷. Steeds was een centralistische aanpak van de crisis van de kapitalistische economie *op nationaal vlak en binnen het bestaande (en meermaals agoniserende) staatkundige verband* het antwoord. Men kan in die zin ⁸ ongetwijfeld van een *staatskapitalistische* interventie spreken en die interventie bleef uitdrukkelijk nationaal. Om het samen te vatten : via de versterking van de centrale staatsapparaten op sociaal en economisch vlak redde het grote kapitaal het in gedrang gekomen mechanisme van maatschappelijke uitbuiting en reproductie van het kapitaal door het binnen nationale (en zoals bleek *nationalistische*) grenzen te houden.

⁷ Het is een centrale bekommernis van Romein in zijn brochure : nl. een halt toeroepen aan de fatale procesgang naar oorlogen tussen staatkundige en nationale eenheden als de remedie tegen de crisis die zich binnen de nationale grenzen voordeden.

⁸ Maar slechts in die zin !

Zo kunnen we Romeins visie op het verschijnsel van extreem-rechts voor de 2de Wereldoorlog ook afronden. Was het immers niet het grote kapitaal (de monopolies, de trusts, het financierskapitaal) dat als potentieel van financiële en economische macht, **in** de crisis **van** «haar» economie binnen nationale grenzen de sociale en politieke middelen in de handen van de «benden» gaf ? Tolereerde dat grote kapitaal niet de retoriek van het ressentiment, van de nationalistische mythen, van de revanche, van een dwerperige heldhaftigheid, en ja, zelfs van een populistisch anti-kapitalisme ? Bleef er voor dat grote kapitaal niet voldoende speelruimte binnen de nationale staat om «de beweging» later weer te accapareren en het «plebejisch-radical element» (zoals Romein dat noemt) brutaal en zonder pardon uit te schakelen ? We staan hier voor weinig meer dan de paradox die Romein zijn lezers onder de neus wrijft. Voor de 2de Wereldoorlog was extreem-rechts antikapitalistisch en tegen de georganiseerde arbeidersklasse. Die verbijn-

⁹ Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg (twee «levende» symbolen) hebben zulks met hun leven bekocht, zoals we weten. Hun internationalisme was aan de Duitse sociaal-democratie selcht besteed. De nationalistische Pruisische soldateske mocht het klus van de politieke moord op beide socialisten klaren.

ding lag eigenlijk voor de hand. Het grote kapitaal, ofschoon internationaal vertakt, opereerde nog opvallend binnen de nationale staatkundige grenzen en hetzelfde kan gezegd worden van de georganiseerde arbeidersbeweging ⁹, een arbeidersbeweging die zeker nog een uitdrukkelijke socio-economische betekenis had en kon terugvallen op sterke en machtige politieke en syndicale organisaties. Wanneer extreem-rechts zich niet met de pauwenveren van het anti-kapitalisme had getooid zouden de «benden» eenvoudig geen kans gehad hebben in het door chaos en ressentiment verteerde politieke bestel van de Weimar-republiek. De «zuiver reactionaire domperij tegen het progressieve intellect» was onderweg leuk meegenomen, maar het kan geen nieuwigheid worden genoemd aangezien het Europese geschiedenisboek meer bladzijden van intellectuelenhaat telt.

2.

Met wat vooraf gaat heb ik belangrijkste analysepunten van Jan Romein aangeduid, Ik ging op zijn bevindingen in vanuit de volgende overweging : onze taak extreem-rechts vandaag te onderzoeken mag dan uit dezelfde morele impuls voortspruiten en aansturen op een soortgelijke waakzaamheid als het geval was voor Romein en de zijnen, toch kan zij niet dezelfde zijn. De reden ligt voor de hand : de kapitalistische wereldeconomie waaraan Romein aandacht besteedde is er intussen helemaal anders gaan uitzien. Enkele van de belangrijkste parameters zijn veranderd. Het sociale en politieke veld onderging grondige wijzigingen. Als we daarmee rekening houden wordt het mogelijk van het fenomeen van extreem-rechts vandaag een adequatere analyse te geven dan wat voortspruit uit het debiteren en reciteren van de klassieke socio-economische analyses, geënt op een maatschappelijke realiteit die sindsdien is verdwenen.

Twee belangrijke punten springen in het oog. Primo : extreem-rechts doet zich vandaag niet voor in een situatie van diepe structurele crisis en reorganisatie van de wereldwijde kapitalistische economie. Secundo : extreem-rechts is slechts in geringe mate georiënteerd op de bijzondere natiestaat. De twee punten kunnen zonder meer met elkaar worden verbonden. De kapitalistische wereldeconomie heeft zich reeds lang aan de nationale en staatkundige begrenzingsen onttrokken. De centralisatie van het kapitaal heeft een mondiaal aspect. De contracties binnen het proces van de centralisatie (en dus wereldwijde, geconcen-

treerde reproductie) van het kapitaal worden over uiteenlopende regio's gespreid en opgevangen door bevolkingsbewegingen die dramatische vormen kunnen aannemen. Vooraleer op die punten wat dieper in te gaan wil ik eerst nog enkele begeleidende tendensen vermelden. Binnen de oude centrale natiestaten van de westerse wereld doen zich steeds minder conflicten voor die de vergelijking kunnen doorstaan met wat zich tussen de twee wereldoorlogen heeft afgespeeld. Het gewicht van een zich steeds vernieuwende middenstand is nog groter geworden. De traditionele sectoren van de klassieke arbeidersbeweging zijn afgebrokkeld. De oude kleine burgerij speelt nu nog slechts een marginale rol. De middenstand van kaders, gekwalificeerde loonarbeiders, bedienden, intellectuelen heeft een groot sociaal gewicht dat economisch echter heel gedifferentieerd blijkt. De sociale segmentering treft die middenstand op een brutale wijze als gevolg van de globalisering van de economie en de goed georganiseerde 'deregulering'. Ook de nieuwe informatietechnologie speelt daarin een grote rol. De middenstand waarover ik het heb is een intern verdeeld en verkruid blok. Elke dag opnieuw gebeuren er 'restructureringen' die de posities van lagen binnen die stand in het gedrang brengen. Dat moet resulteren in heel disparate en tegenstrijdige gevoelens van ressentiment.

Zoals de lezer al zal begrepen hebben impliceert mijn benadering, die de extreem-rechtse ideologie (met zijn *imaginaires* daarin begrepen) in een mondiaal perspectief plaatst, de beklemtoning van de grote verschillen tussen dit extreem-rechts vandaag en het fascisme en het nationaalsocialisme van weleer. Het vormde mijn vertrekpunt.

Het mondiaal perspectief wat ik wil hanteren gaat terug op Wallersteins «*worldsystem-view*»¹⁰. Daarin is sprake van een *wereldtransformatieproces* dat in de 15de eeuw aanvatte en doorloopt tot in onze eeuw. Ik kan het ook aanduiden met een alternatieve term : *modernizeringsproces*. Bij dit laatste moet men dan evenwel afstappen van de idee dat het hoofdzakelijk of uitsluitend om een proces binnen de westerse wereld gaat. De situering binnen een wereldcontext is essentieel. Uiteraard is het proces een historisch proces met een uitdrukkelijke *ruimtelijke* verschijning. Op een bijzondere wijze worden verschillende regio's van de wereld, die met elkaar in contact werden gebracht door de kapitalistische productie in het westen gecentraliseerd, op een structurele wijze verstrengeld. Anders uitgedrukt : het wereldtransformatieproces (of de modernisering) transfor-

¹⁰ Ik verwijs naar zijn werk *The Modern World System* (delen 1,2,3). Men raadplege vooral het eerste deel van Wallersteins werk. Ook naar zijn andere werken zijn verwezen : *The Capitalist World-Economy. Essays by Immanuel Wallerstein*, 1979 (Cambridge University Press) ; *Historical Capitalism*, 1983 (Verso).

meert de wereld van een los geheel van tronen, etiquette, voedingsgewoonten, enz.

Hoger sprak ik over die *gehele* culturele tijd. Het wereldtransformatieproces verstrengelt en verknoopt verschillende culturele tijden. Hier kan ik herhalen wat werd gezegd over de ruimtelijke verknoping. Het proces transformeert de wereld van een losse verzameling van *tijdelijkheden*¹¹, tijdelijkheden die uiteenlopend, autonoom en verspreid van aard zijn, in een globale structuur. De globale structuur steunt op een *wereldwijde temporaliteit*, wat het mogelijk maakt te spreken van een proces van wereldtransformatie¹². Hoe zouden wij die globale structuur van tijdelijkheden kunnen aanduiden? Dat is zelf een moeilijke zaak, want wij zitten in het proces en we zijn zelf onderworpen aan de verschillen. Maar een aspect kan zeker op de voorgrond worden gebracht: het is een structuur die berust op de ongelijkzijdigheid, of de ongelijkheid van de temporaliteiten.

¹¹ Ik zal verder dit woord *tijdelijkheid* (temporaliteit) gebruiken als aanduiding voor het *complex van de culturele tijd*, nl. *de tijd van de feesten, van de religieuze oefeningen, van de verwantschappen, van de eetmalen*. Ik gebruik het woord dan voor een quasi-empirische eenheid, zij het dat ik moet toegeven dat het invullen van die empirische eenheid een uiterst moeilijke aangelegenheid is waar culturele antropologen, kennissociologen en historici over blijven twisten. Toch ga ik er van uit dat we in de wereld met zo iets concreets geconfronteerd zijn als *tijdelijkheid* (het complex van de culturele tijd dus).

¹² Dit perspectief van de globale structuur steunend op een wereldwijde temporaliteit loslaten betekent vervallen in (of zich bekennen tot) een extreem *differentisme*, waarin nog slechts de losse juxtapositie van de complexe culturele tijden wordt onderkend, maar waarin geen enkele algemene structurering wordt aangenomen. Die positie is daarom eerder hachelijk dat men de verschillende verdedigers van zo'n differentisme kan vragen waar dan dit besef (of bewustzijn) van de uiteenlopende (en dus onderling extreem verschillende) complexe culturele tijden anders vandaan komt dan van een wereldperspectief van de steeds ruimere contacten tussen de regio's, ontwikkelingen die over de regio's op elkaar betrokken zijn. Waar komen juist die ruimere contacten en betrokkenheden anders vandaan dan van een globaal proces dat aan de basis ligt van die contacten en betrokkenheden? Het *differentisme* is een steeds invloedrijker wordende positie binnen grote delen van de westerse intelligentsia die zich tot het postmodernisme wenden. Mijn benadering wijkt daar helemaal van af.

Het wereldtransformatieproces, zoals dat voor Wallerstein werd uiteengezet, betreft aanvankelijk de vorming van goed afgesloten sterke natiestaten, de ontwikkeling van uiteenlopende en cohabiterende systemen van controle van arbeidskracht, en tenslotte ook de indirecte vertegenwoordiging (een formele «*democratie*»), patronage (*patron-client-relationships*), drukkingsgroepen (lobbies), en de steeds wisselende coalities van belangengroepen, controle van de media en van de pers en een nooit geziene beïnvloeding van de «geesten» (massa-cultuur).

Bij nader toezien gaat het opdringen van dit westers model ook steeds gepaard met het beklemtonen van de sociaal-culturele verschillen der bevolkingen, ja het aanzwengelen van de tegenstellingen. Het roept dubbele of meervoudige sociaal-culturele toestanden in het leven, onderhoudt de daaruit voortvloeiende discrepanties. Hierbij gaat het nooit zomaar om bijvoorbeeld een tegenstelling tussen oost en west, en nog veel minder om zomaar een tegenstelling tussen noord en zuid. Beide laatste zijn inadequate popingen om de opgeroepen contradicties van het wereldsysteem te verklaren. Het gaat om pseudo-verklaringen die trouw blijven aan traditionele voorstellingen van het kapitalisme en zijn geschiedenis. De laatste decennia hebben getoond hoe wij in toenemende mate worden geconfronteerd met bijzondere tegenstellingen die door de moderniteit (de kapitalistische wereldeconomie) werden opgewekt in de perifere

(Latijns-Amerika, Afrika vooral, Midden-Oosten, het Indiase subcontinent) en semiperifere regio's (Oost-Europa vooral, Sovjet-Unie in haar geheel). En die nieuwe bijzondere tegenstellingen interfereren met de ook binnen de westerse wereld overblijvende en zich nieuw aandienende tegenstellingen en opposities.

Daar een van de belangrijkste constanten van het proces van wereldtransformatie de ten dele artificiële creatie van natiestaten is (gebruikt als een politiek middel van de transformatie en sociaal-culturele controle) blijft het opmerkelijk dat naarmate de transformatie voortschrijdt, de natiestaat aan belang heeft ingeboet en de bijzondere nationale instellingen werden uitgehold. Dat is met name in het centrum van het transformatieproces, nl. de westerse wereld, gebeurd. Maar ondertussen werden steeds weer nieuwe moderne natiestaten ingeplant in tijdruimtelijke contexten die zelfs aan de westerse politieke en sociaal-culturele controle vorm vreemd zijn. Het proces van de transformatie creëerde aldus zijn eigen, meervoudig ritme en ongelijkheid van de tijd. West-Europa beweegt zich binnen een andere tijdsruimte dan Oost-Europa, of Centraal-Amerika, maar dat dit zo is en West-Europa, of Centraal-Amerika, maar dat dit zo is en West-Europa die andere tijdsruimte heeft ligt juist aan de structurele verknoping en verstrengeling van de gescheiden ontwikkelingen.

Laat ik nog eens wijzen op de sociaal-culturele kant van de zaak. Ik doe dat omdat ik van mening ben dat extreem-rechts in de westerse wereld meer dan ooit daarvoor een op de, door het late creatie van min of meer homogene culturen. Dat laatste vergt de controle en de disciplinerende van de plaatselijke (en vaak zelf nog heel erg uiteenlopende) volks-culturen. Tenslotte blijft de natiestaat, met de gedwongen culturele homogenisering, een instrument in de wereldwijde allocatie van de *verschillende* bevolkingen rond de kapitalistische productie en distributie. Maar die allocatie verwijst meer dan eens naar verplaatsing van de bevolking. Het betekent dus ook dat de wereld socio-economisch transformeert door het op gang brengen (en houden) van migraties en koloniseringen, door het aanzwengelen van culturele verschillen en het botsen van complexe culturele tijden of tijdelijkheden.

Maar laat ik dan thans terugkeren naar mijn thema uiteengezet in deel 1. Van dit artikel. Zopas gaf ik een algemeen kader aan, ontleend aan Wallersteins «*worldsystem-view*»,

om het geheel van de moderniteit te interpreteren. De conflicten en de crises waarover Jan Romein sprak (en als geëngageerd intellectueel moest spreken) betroffen een situatie waarin de natiestaat met zijn starre staatkundige en nationale grenzen prevaleerde. De sociale spanningen die daarmee gepaard gingen betroffen in dit stadium van de wereldtransformatie de plaatselijke bevolkingen van de centrumstaten (West-Europa met name). Bovendien presenteerden zich de crises allereerst als diepgaande structurele crises van de kapitalistische productie.

In het huidige stadium van ontwikkeling van het wereldkapitalisme zijn de strakke nationale grenzen alleszins zo doorbroken dat er een massale re-allocatie van de bevolkingen aan de gang is. Bovendien betreft die re-allocatie, zonder dat er van een uitdrukkelijke economische crisis binnen een aantal centrale natiestaten sprake is, bevolkingen op elkaar die een gans verschillende tijdruimtelijke eigenheid hebben. De contrasten binnen de nationale domeinen betreffen dan ook in toenemende mate tegenstellingen tussen die tijdruimtelijke eigenheden van de uiteenlopende bevolkingen samengebracht binnen de artificiële staatkundige grenzen.

Bovendien doet er zich een politieke ontwikkeling voor die een formeel politiek model van het centrum van het wereldkapitalisme, nl. van de westerse wereld, uitbreidt naar sociaal-culturele contexten die met dit model volstrekt vreemd zijn. Oppervlakkig gezien komt het veralgemenen van de kapitalistische economie op wereldvlak neer op het reduceren van de «*plaatselijke*» toestanden (= de tijdruimtelijke eigenheden ; de complexe culturele tijd in zijn ruimtelijke context) tot een en hetzelfde sociaal-culturele patroon, waarbij het eveneens dat formeel politiek model, nl. de formele vertegenwoordiging van de bevolking opdringt. Dat model is een formeel model werkend met een wereldkapitalisme veroorzaakte, culturele discrepanties geënt fenomeen is. Het zal moeilijk zijn in het korte bestek van dit artikel op die vele dimensies te wijzen. Wat volgt is dus slechts een voorlopig résumé. Wellicht overzie ik niet eens de meeste van de dimensies, zodat mijn weergave inadequaat blijft.

De historische analyse en interpretatie van de maatschappelijke ontwikkeling in West-Europa, evolutie die samenhang met de veralgemening van de kapitalistische productiewijze, heeft de laatste decennia de klemtoon

gelegd op het aspect van de diepe sociaal-culturele controle van de bevolkingen ¹³.

Voor de sociaal-economische uitbating (en -buiting) van een populatie die bestaat uit heel heterogene groepen die bijeengedreven zijn als gevolg van de staten- en natievorming, is een diepe culturele en wereldbeschouwelijke homogenisering nodig. Tradities, geloofsinhouden, praktijken, vaste interacties en relatiepatronen, enz moeten worden onttakeld en vernietigd. In de plaats daarvan moet een uniform systeem van gedragingen, geloofsinhouden en verhoudingen komen. Dit civilisatieproces impliceert de secularisering van het maatschappelijk bestaan en de rationalisering van de intermenselijke betrekkingen. In het westen ging zo'n civilisatieproces eertijds gepaard met de opkomst en de triomf van de wetenschappen, gekoppeld aan een ideologie van wetenschappelijkheid. Maar het civilisatieproces kunnen we gelijkstellen met de trage verwoesting en afbraak van de volkscultuur, het hervormen van de cultuur van de elite en liep in de westerse geschiedenis uit op de creatie van een massacultuur wat op de uitbouw en de manipulatie van de media, en de onophoudelijke recuperatie van dissidente cultuuruitingen steunde.

Grosso modo kan men zeggen dat op wereldvlak eenzelfde culturele en wereldbeschouwelijke homogenisering aan de gang is. Maar de wijze waarop dat geschiedt verschilt aanzienlijk. De wereldtransformatie heeft op wereldvlak culturele conflicten in het leven geropen die relatief onafhankelijk zijn komen te staan van de socio-economische ontwikkelingen. Zo zijn de weerstanden die de secularisering en de rationalisering in andere dan de westerse regio oproepen zwaarder gaan doorwegen omdat ze precies ook op nationale en culturele conflicten met een westers beeld van civilisatie uitlopen.

De nieuwe conflicten rond culturen en wereldbeschouwingen op wereldvlak werken ook door binnen de westerse wereld zelf omdat de convulsies binnen dit centrum toegenomen zijn. Er stellen zich bijvoorbeeld fundamentele structurele en ontwikkelingsproblemen. Het sociale milieu en de natuurlijke omgeving zijn aangetast door een overgroeide kapitalistische productie. De fatale grenzen van de economische groei worden merkbaar. Bovendien heeft er zich een verregaande dichotomisering gemanifesteerd op cultureel vlak. Er treedt een veralgemening op van nieuwe vormen van «oneigenlijke» accumulatie van het kapitaal

¹³ N. Elias heeft het thema ontwikkeld bij zijn behandeling van de zich wijzigende verhoudingen tussen 'Fremd-' en 'Selbstzwang'. M. Foucault heeft over de disciplineren van de bevolking gesproken wanneer het ging om de sociaal-culturele controle.

(‘corruptie’, ‘fraude’, ‘kapitaalvlucht’, ‘smeergeld’ en dergelijke); de uitholling van de traditionele politieke machtscentra, het functieverlies van de representatieve en vertegenwoordigende raden ten voordele van een steeds meer diffuus gemaakte en verborgen geraakte uitvoerende macht. Al deze zaken hebben een grote systeemdruk veroorzaakt die in de westerse wereld van binnen werkt. Maar het opmerkelijke hierbij is dat op de socio-economische factoren niet direct de klemtoon ligt, d.w.z. dat niet meteen de oude klassentegenstellingen en sociale conflicten aan de orde zijn.

3.

De ontwikkeling van het wereldkapitalisme heeft in het centrum niet alleen geleid tot een relativering van de nationale grenzen van de accumulatie van het kapitaal, maar ook bijgedragen tot massale migraties over de regio’s, naties en sociaal-culturele entiteiten. Het is opvallend dat dit een begeleidend verschijnsel is van de «dekolonisatie» tussen de jaren 1950 en 1970. Goedkope arbeidskracht werd ingevoerd uit de Noord-Afrikaanse landen, waardoor het klassieke reservoir van zuidelijk Europa (Spanje en Zuid-Italië) kon aangevuld en zelfs vervangen worden door nieuwe reserves.

Er is een tweede opmerkelijk feit dat we moeten situeren op werelvlak. De migraties zijn niet alleen belangrijk voor de klassieke centrumlanden (West-europa hier in het bijzonder), maar hebben blijkbaar ook onophoudelijk plaatsgevonden in de periferie. Arbeidskracht uit de Filippijnen in de Golfstaten, ja zelfs migratiebewegingen binnen de Arabische wereld zelf. Er bestaan zelfs gevallen van gemanipuleerde migraties, bijvoorbeeld Israël met de toevloed van Oost-Europese joden, van een bepaald ogenblik af zelfs in onderlingen afspraak met de Sovjet-Unie. Sinds de afbraak van de Berlijnse muur en de ingrijpende wijzigingen in de Oostblok-landen zijn ook in deze semi-perifere regio (semi-perifeer tegenover de centrumlanden van West-Europa) belangrijke migraties te verwachten of al aan de gang.

Wat is nu het punt? Deze migraties leiden tot convulsies in de westerse wereld. Heel uiteenlopende bevolkingsgroepen worden op elkaar betrokken en culturele eigenheden geconfronteerd. Verschillende sociaal-culturele ruimten en tijden (tijdelijkheden) worden met elkaar in verband gebracht. De spanningen binnen het globale systeem, in dit geval West-Europa, nemen toe en de systeemdruk binnenin wordt

groter. Het ganse wereldsysteem is in toenemende mate geconfronteerd met spanningen die een *sociaal-culturele oorsprong* lijken te hebben maar die in wezen teruggaan op de nieuwe organisatie van de kapitalistische wereldeconomie. Daarenboven zijn die sociaal-culturele spanningen tot op zekere hoogte ook functioneel. Zij verhogen, om het zo uit te drukken, de eigen flexibiliteit van die kapitalistische wereldeconomie. Dat dit ten koste van desorganisatie van het maatschappelijk leven binnen de regio gaat is een andere kant van de penning. En die penning moet betaald.

Er is echter nog een belangrijk punt dat ik tot nog toe slechts terzijde vermeldde en dat betrekking heeft op een maatschappelijke ontwikkeling binnen de westerse wereld zelf. Ik sprak hoger al over het eindpunt in de homogenisering binnen de westerse wereld : nl. de vorming van een succesrijke massacultuur steunend op de manipulatie van de moderne massamedia en gekoppeld aan het 'vertechniseren' van de intermenselijke verhoudingen en interacties (= administratie van sociale en menselijke aangelegenheden in plaats van politieke discussie en regeling van sociale en menselijke problemen ; efficiënte, semi-militaire orde in de plaats van overleg en sociale experimenten).

Er is echter nog een belangrijk punt dat ik tot nog toe slechts terzijde vermeldde en dat betrekking heeft op een maatschappelijke ontwikkeling binnen de westerse wereld zelf. Ik sprak hoger al over het eindpunt in de homogenisering binnen de westerse wereld : nl. de vorming van een succesrijke massacultuur steunend op de manipulatie van de moderne massamedia en gekoppeld aan het 'vertechniseren' van de intermenselijke verhoudingen en de interacties (= administratie van sociale en menselijke aangelegenheden in plaats van politieke discussie en regeling van sociale en menselijke problemen, efficiëntie, semi-militaire orde in de plaats van overleg en sociale experimenten).

Die massificatie van het culturele veld ging echter ook gepaard met de grootschalige creatie van een *duale cultuurervaring* binnen de particuliere bevolging (bijvoorbeeld die in Frankrijk, of die in België, of zelfs die binnen de landen van de Europese Gemeenschap). In feite gaat het om de creatie en verspreiding van een diffuse sociale differentiatie die alle andere sociale differentiaties door elkaar haalt. Die diffuse differentiatie brengt de culturele «haves» en «have-nots» tegenover elkaar binnen een systeem dat

¹⁴ Ik denk hier met name aan de enorme tegenstellingen die over de gehele bevolking worden opgewekt door een commercialisering van de klassieke cultuurconsumptie enerzijds en de zgn. populaire en majoritaire cultuurconsumptie. Als voorbeelden zou ik het volgende willen aanhalen: het Muntverschijnsel (La Monnaie) enerzijds, tegenover het VTM-verschijnsel, de playbackshows in de wijken, anderzijds. De cultuurbeleving binnen de bevolkingsgroepen groeit uit elkaar, en dat in een toenemende mate. Wat vroeger vermengd was en meer gelijk verspreid geraakt thans opgesplitst en je verkrijgt op die wijze van elkaar afgesloten cultuurconsumptie gerichte gebruiken en patronen. Dit is een achtergrondpunt dat wellicht in relatie tot de ontwikkeling van extreem-rechts in Europese context te weinig werd onderzocht, ofschoon er voldoende studies bestaan over de ontwikkelingen binnen de cultuurindustrie. Ik zou er dus voor pleiten die laatste meer te betrekken op de analyse van de proliferatie van extreem-rechts. Ik moet hier zeker ook naar het sociologisch en culturologisch belangrijke werk van de Franse socioloog en cultuurfilosoof **Pierre Bourdieu** verwijzen. Ik kan er thans niet verder op ingaan. Zie *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam, Van Gennep, 1989). Ik verwijs graag naar de belangwekkende artikelen «Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal», «De sociale ruimte en de genese van 'klassen' en «De produktie van geloof».

Uiteraard mag ik tevens herinneren aan Bourdieu's hoofdwerk, *La Distinction*. Het zal belangrijk zijn de verschillen aan te duiden tussen Bourdieu's theoretische interventie en die van *Niklas Luhmann*. Ook Niklas Luhmann heeft sociologische analyses gepresenteerd van de late moderniteit. Maar Luhmann mist met zijn *rudimentair en neoconservatief rationalisme* van het systeem om het systeem de diepgang in de analyse en die is nu juist wel (vaak onduidelijk) aanwezig in het werk van de Fransman.

bovendien nog eens «ge-invadeerd» (naar het woord van Jürgen Habermas) wordt door groepen van mensen die een gans andere culturele achtergrond hebben en zich in een andere culturele tijd bewegen.

Het «hebben» of «niet-hebben» wijst op meer dan alleen maar het hebben van rijkdom of van sociaal-economische privileges en voordelen. Die «hebben» en «niet-hebben» wijst op het kunnen beschikken over sociaal-culturele perspectieven, ja zelfs het kunnen beschikken over linguïstische expressiemogelijkheden, op het hebben van culturele manifestatiemogelijkheden. We kunnen zien hoe er zich een duale structuur heeft ontwikkeld. Het sociaal-cultureel vertoon van de «haves» treedt tegenover dat van de «have-nots»¹⁴. De relatieve vergaving van de economische opposities (en van de strikte tegenstellingen binnen de klassieke grenzen van de natiestaat) ten voor(na)dele van de sociaal-culturele tegenstellingen moet er alleszins toe bijdragen dat het onderzoek van de specificiteit van extreem-rechts vandaag moet plaatgrijpen binnen een theoretische heroriëntatie die meer gewicht geeft aan het zgn. *Symbolische terrein*.

Niettemin blijft het interessant om te zien hoe er nieuwe vormen van hoofdzakelijk culturele armoede werden in het leven geroepen. Met een voorbeeld: om naar de Nationale Opera te gaan moet ik zeker om en bij de 1.000, zoniet 2.000 frank over hebben. Wanneer ik ondanks mijn degelijke middelbare studies het nooit verder heb gebracht dan een bescheiden ambtenaar, betekent die prijs zeker 2/40 van mijn inkomen of 1/20. Dat is een heel zware belasting wanneer men in aanmerking neemt dat voor voeding reeds 1/2 van mijn wedde in beslag wordt genomen. Uitgaven voor woning bedragen zeker 1/4. In het totaal ben ik dus aangewezen op 1/4 van wedde om dit deel van 1/20 voor een eenmalige aanwezigheid in de Nationale Opera te verwezenlijken. Men kan dan verder uitrekenen: 1/20 van 1/4 op basis van een wedde van 40.000 bfr. Bij heel deze berekening moet men bedenken dat het alleen maar gaat om een voorstelling, niet om het hele sociale leven daar rond, nl. dat wat ik hoger het «vertoon» noemde. Het opmerkelijke is dat men ook voorbeelden kan kiezen die geen opera, of een andere vorm van gesofistikeerde cultuur betreffen. De deelname aan het openbare cultuurleven kost geld en verdeelt het maatschappelijke leven in duidelijk opgesplitste standen. Uiteraard moet men dit verschijnsel samen beschouwen met de functionering van een massacultuur, die gegroeid is

op de vernietiging van de traditionele volkscultuur en haar middelen vindt in de grootschalige, internationaal georganiseerde manipulatie van de massamedia.

Beide verschijnselen hebben een gezamenlijk gevolg. De radicale scheiding tussen een bovencultuur en een gemassificeerde en vooral gemanipuleerde basiscultuur. Die laatste functioneert zeker niet meer als een potentieel reservoir van oppositie, van revolte, integendeel, het is een cultuur die essentieel gehoorzaam is, een vergapende cultuur die bijdraagt tot het doven van kritiek, tot het uitrukken van alternatieven¹⁵. Dat maakt juist het verschil uit tussen de massacultuur en de oudere volkscultuur.

De massacultuur, drijvend op de manipulatie van de massamedia (voornamelijk de televisie), verschijnt tegenover de oudere volkscultuur met haar orale tradities, als het toppunt van het disciplineren en encadreren.

Men moet zich pogen voor te stellen wat het effect is wanneer deze veralgemeende massacultuur der culturele *have-nots* het schokkend contact moet ondergaan met de hoofdzakelijk door volkse tradities getekende vreemde bevolkingsgroepen die door migraties in het centrum van de westerse wereld terecht zijn gekomen. Het contrast kan nauwelijks groter zijn. Een radicale vervreemding is daarvan het resultaat. Die wordt versterkt door de verschillen in levensbeschouwing en de heel uiteenlopende «beliefs».

We mogen natuurlijk niet uit het oog verliezen dat al deze fenomenen in het geheel van de veranderingen binnen het wereld-transformatieproces verbonden blijven met socio-economische verwachtingen en kansen. Binnen de westerse wereld zijn voortdurend contracties en expansies merkbaar die deze socio-economische mogelijkheden beïnvloeden. Ook dit interfereert met de culturele schok die de migraties hebben veroorzaakt en het doet zich voor binnen de socio-culturele massificatie van de westerse wereld zelf.

Het komt mij voor dat die punten van het allergrootste belang zijn voor een beter begrip van wat wij vandaag aan extreem-rechtse opmars en hetze meemaken.

Ik zei het bij de aanvang van dit artikel al. Het is nodig een onderscheid te maken tussen de wijze waarop extreem-rechts zich gemanifesteerd heeft tussen de twee wereldoorlogen, en de wijze waarop dat nu gebeurt. De periode van tussen de twee wereldoorlogen betrof een situatie van ster-

¹⁵ Ik meen dat wij in dit opzicht het standpunt van Herbert Marcuse kunnen blijven volgen, een standpunt dat hij synthetiseerde in het beeld van de «eendimensionaliteit». Het is echter een een-dimensionaliteit die uigemeten is, zij komt de basis en niet de elite toe. Bovendien is de basis en de elite niet meteen verdeeld volgens de traditionele economische lijnen. Hier speelt veeleer een cultureel have en have-not. De een-dimensionaliteit van de cultuur scheidt de twee grote groepen. Een massacultuur tegenover een gesloten en elitaire bovencultuur, bovencultuur die vaak ook (dat moet gezegd) dreigt gemassificeerd te worden, maar de bronnen heeft om daaraan steeds weer te ontsnappen en in die zin open blijft terwijl de basis-(massa)cultuur fundamenteel een gesloten karakter heeft.

ke natiestaten. De processen van de internationale kapitaalsaccumulatie deden zich uitgesproken voor binnen de *nationale grenzen* en er was sprake van een scherpe concurrentie tussen de natiestaten onderling binnen de kern van het wereldsysteem.. De contracties van de markten en de sociaal-economische spanningen deden zich in de eerste plaats voelen binnen de nationale grenzen.

Dat er voor de inkrimping van de socio-economische kansen en mogelijkheden binnenlandse «vijanden» te vinden waren heeft de geschiedenis voldoende aangetoond. Het zondebok-mechanisme kon zich richten op deze binnenlandse vijanden binnen de nationale grenzen. Met name deed zich dit voelen in Duitsland, het grote financiële slachtoffer van de vredskonferentie die de Eerste Wereldoorlog afsloot ¹⁶.

¹⁶ Ter gelegenheid van deze conferentie van Versailles had John Maynard Keynes al gewaarschuwd voor de eventuele consequenties, een nieuw wereldconflict. Maar zijn raad werd in de wind geslagen en de Tweede Wereldoorlog zou slechts twee decennia op zich laten wachten.

De wijze waarop extreem-rechts zich thans in West-Europa manifesteert verschilt daarvan aanzienlijk. De redenen heb ik vanuit een schets van het wereldtransformatieproces pogen aan te geven. De internationalisatie van het kapitaal, het voortbrengen van een sociaal-cultureel universum van «haves» en «have-nots», de interculturele conflicten door de migraties uitgelokt, hebben een gans andere context in het leven geroepen. Belangrijk is hierbij dat die heel andere context zich ook gelijkkelijk presenteert in de verschillende landen binnen het centrum van de transformatieprocessen, in ons geval West-Europa. Extreem-rechts is een Europees verschijnsel, en dat op een veel uitgesprokener wijze dan het dat ooit voorheen geweest is. Bovendien kan men ook zeggen dat extreem-rechts een veel meer generaliseerde inhoud en structuur zal krijgen in de nieuwe sociaal-politieke tendensen van het wereldtransformatieproces. In toenemende mate zullen verschillende tijdruimtelijke realiteiten op elkaar betrokken worden.

¹⁷ Hij bedoelde hiermee dat dit nationaal-socialisme van, een andere tijd was binnen een sociaal-politiek geheel dat jonger van karakter was. Het nationaal-socialisme deed beroep op een andere tijdruimtelijke realiteit, van een ouder karakter, maar deed dat binnen de grenzen van een met andere staten concurrerende natiestaat. Het punt in mijn tekst is dat extreem-rechts vandaag de dag profijt haalt uit de conflicterende tijdruimtelijke diversiteiten die zich voordoen over de grenzen van de natie-staten heen. Dat maakt het grote verschil uit met het extreem-rechts dat Romein analyseert.

De ongelijktijdigheid, die reeds door Ernst Bloch werd aangestipt in het geval van het Duitse nationaal-socialisme ¹⁷, blijft de harde kern van extreem-rechts. Maar de wijze waarop zich die ongelijktijdigheid (de verschillen in temporaliteit) zich nu presenteert is van een gans andere natuur.

Thans is het centrale punt geworden : de verscheidenheid of de differentie, de almaar dreigender en kwalijker erkenning van de zgn. absolute zgn. waarde van het verschil. Het is de justificatiegrond voor de segregaties binnen onze sociale universa die door de massificatie van de cultuur al zo ingrijpend werden gebanaliseerd. Het voedt een cultureel

«racisme» zoals in het geval van *Front National* van J.P. Le Pen. Maar het blijft niet beperkt tot dit front en tot de uitbarstingen en demagogische bewegingen van Le Pen. In wezen komt het voor in de andere extreem-rechtse bewegingen : het Vlaams Blok in Vlaanderen heeft er zijn militante Vlaamse positie zelfs gedeeltelijk voor verlaten en alles ondergeschikt gemaakt aan dit cultureel «racisme» dat juist aanslaat bij de culturele «have-nots» reeds verstoken van de meeste culturele expressiemogelijkheden. Het gevaar van extreem-rechts ligt vandaag in de ingewikkelde verstremgeling die ik in dit artikel onder de aandacht wou brengen, waarbij ik van mening was dat nieuwe analyse-instrumenten moesten worden aangebracht en moest worden afgestapt van de ontleding van het fenomeen volgens de oude schablonen en indelingen.

**Yannis
THANASSEKOS**
Directeur van de
Auschwitz Stichting

Totalitarisme : een tweeslachtig maar ook pertinent concept ^(*)

Op 23 en 24 april 1998 heeft de Inspectie van Openbaar Onderwijs van de Stad Brussel, in samenwerking met Mevrouw Alice Verhamme, Maître-assistant bij de Haute Ecole Francisco Ferrer, twee vormingsdagen georganiseerd ten behoeve van leraren Geschiedenis en Lekenmoraal en dit in het kader van een ruim project «Echos van het Geheugen». Deze vormingsdagen waren toegespitst rond het thema van «De totalitaire afglijdingen van de democratie». Uitgenodigd om er een mededeling te doen, heb ik gedacht dat het nuttig zou zijn aan de leerkrachten een discussie voor te stellen over het verloop zelf van het begrip van het totalitarisme sinds zijn verschijnen tot op heden, evenals over de stormachtige discussies debatten en polemieken die dit heeft verwekt in de Verenigde Staten en in Europa. Andere uitgenodigden zoals Anne Morelli, Pascal Delwit en Guy Haarscher hebben het vraagstuk vanuit andere ooghoeken belicht.

Ik stel er prijs op van ganser harte de Heren Hessel Daalder en Stephane de Rudder te bedanken, niet alleen voor de vertaling in het Nederlands van mijn mededeling en voor het op schrift stellen, maar eveneens voor al de hulp die zij brengen in het vervullen van onze opdracht.

Analyseren hoe een historisch, politiek en ideologisch zo beladen begrip als het totalitarisme zich in de loop der tijden ontwikkeld heeft, is geen eenvoudige opdracht : historische opvattingen, politieke stellingnames en ideologische oordelen lopen permanent door elkaar heen en vormen een bijzonder ondoordringbaar geheel dat niet alleen het concept door de tijd heen maar ook een tijdperk bestrijkt, nl. dat vanaf het

^(*) Bijdrage aan het Colloquium «De totalitaire ontsporingen van de Democratie», georganiseerd door de Onderwijsinspectie van de stad Brussel op 23-24 april 1998

begin van de twintiger jaren tot heden. Daarom zal ik me hier beperken tot een weergave van de belangrijkste momenten van een bijzonder grillige evolutie, die telkens een andere richting inslaat, nu eens achter de horizon verdwijnt om dan weer plotseling op te duiken.

Om een beter begrip te krijgen van de heftige polemieken waartoe het begrip «totalitarisme» in de loop der jaren aanleiding heeft gegeven, kan men het concept het best zien tegen de achtergrond van de grote thema's die na de eerste wereldoorlog opduiken in het politieke en het juridische denken en in de sociale wetenschappen in het algemeen. Schematisch gezien komen er na 1920 drie probleemstellingen aan de orde, die aan het einde van de dertiger jaren zullen uitmonden in theoretische thema's. De eerste problematiek betreft de opkomst van de *massamaatschappij* die in zekere zin de plaats inneemt van de klassenmaatschappij (Emil Lederer, *The State of the Masses*, New York, 1940). In die optiek zouden het «massatijdperk» en de daarmee gepaard gaande atomisering van de individu de voorwaarden hebben geschapen voor de opkomst van grote organisaties wier taak het zou zijn zorg te dragen voor de - inmiddels geatomiseerde - individuen en hen onder het juk te brengen van almachtige charismatische leiders aan wie zij hun lot zouden toevertrouwen.

De tweede problematiek is die van de bureaucratisering van de wereld die de uit het verleden geërfde vormen en soorten van sociale en politieke overheersing grondig wijzigt : die overheersing zou voortaan niet meer worden gerechtvaardigd in het kader van een representatief stelsel van de staat, maar aan de hand van bekwaamheden, technieken en prestaties op het gebied van sociaal en economisch beleid (Bruno Rizzi, *La bureaucratization du monde*, Parijs, 1939). In die optiek zou de *revolutie der managers*, - de term is van James Burnham, (*The Managerial Revolution*, New York, 1941) - tot gevolg hebben dat de moderne elites vrijwel een monopoliepositie zouden hebben waar het om overheersing van mensen en invloed op sociaal-economische structuren gaat. De derde problematiek betreft de theoriën die binnen dit algemene kader eveneens concluderen dat er sprake is van een soort toenemende autonomie van het politiek-ideologische dat zijn voorwaarden zou opleggen aan het sociaal-economische. In dit perspectief zou de ideologie zo bepalend zijn dat zij de doelstellingen zou kunnen decreteren. Die doelstellingen zouden uiteindelijk ontsnappen aan de eisen van de economische rationaliteit. Dit zijn ruwweg de thema's die

de boventoon voeren bij de bestudering van het tijdperk van oorlog en revolutie waarmee de 20e eeuw een aanvang nam.

Binnen het raamwerk van deze drie thema's zullen in uiteenlopende gradaties vanaf de jaren '30 theorieën worden uitgewerkt over het totalitarisme als begrip waarmee een globale diagnose van de 20e eeuw kan worden gesteld.

Het adjectief «totalitair» duikt aan het begin van de twintiger jaren in Italië op om - in «positieve» zin - een beeld te schetsen van het fascistische staats- (en maatschappij) model, maar pas aan het einde van de jaren 30 en later vindt men het terug in theoretische - en negatieve - bespiegelingen over het verschijnsel, waarin het wordt gebruikt als middel om nazisme, fascisme en Stalinisme met elkaar te vergelijken. Ik refereer hier uiteraard aan het werk van Hannah Arendt, Jacob L. Talmon en Carl J. Friedrich, die vlak na de oorlog debuteerden en wier denkbeelden in het begin van de vijftiger jaren hun definitieve vorm zouden krijgen in hun welbekende baanbrekende werken, resp. *The Origins of Totalitarianism* (1951), *The Origins of Totalitarian Democracy* (1952) en *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (1956). Aan deze drie studies moeten nog worden toegevoegd de in 1954 onder de titel *Totalitarianism* gepubliceerde Akten van een door de Amerikaanse Academie voor Kunsten en Wetenschappen georganiseerd colloquium over totalitarisme.

Twee belangrijke historische gebeurtenissen staan centraal bij een reflectie over het totalitarisme. Enerzijds de bolsjevistische revolutie die vanaf 1910 het sovjetregime inluidt, en anderzijds de in 1925 door Mussolini ingestelde fascistische dictatuur. Onlangs ter beschikking van wetenschappers gekomen documenten bevestigen eens te meer wat men al wist over de ernstige spanningen en conflicten die van meet af aan binnen de partijtop en de bolsjevistische Staat heersten over de vraag welke richting het regime moest inslaan. Uitgaande van het sovjet-experiment in Rusland en het fascisme in Italië wijst de Duitse politicoloog en jurist Carl Schmitt al in 1931 op de Europese tendensen in de richting van een *Totalstaat*, welke tendensen voortspuiten uit de toenemende complexiteit van de moderne maatschappij die gepaard gaan met tot dan toe ongekende vormen van staatsbestuur en politieke dominantie. In 1933 verschijnt in Hamburg *Der totale Staat* van zijn leerling Ernst Forsthoff, terwijl Mussolini min of meer gelijktijd,

in 1932, in zijn *Encyclopedia Italiana* te kennen geeft dat «fascisme totalitair» is, met welke uitspraak hij een in de geschiedenis geheel nieuw politiek fenomeen aan de orde stelt.

Drie andere belangrijke gebeurtenissen zullen ervoor zorgen dat de reflectie over het totalitarisme in de jaren 30 in een stroomversnelling raakt : de machtsovername in Duitsland door Hitler en de consolidering van de nationaal-socialistische staat in de eerste plaats, en daarnaast de Spaanse Burgeroorlog en de Moskouse processen. Uitgaande van radicaal tegenovergestelde veronderstellingen wordt in twee studies die indertijd veel aandacht trokken, getracht enerzijds het Stalinisme en anderzijds het nationaal-socialisme aan de kaak te stellen. In 1936 verschijnt *De verraden revolutie* van Trotski die zich kant tegen de breuk van het Stalinisme met de beginselen van de octoberrevolutie en de verwording van het sovjetregime tot een bureaucratisch en dictoriaal «bonapartisme». Drie jaar later, na de Moskouse processen, gebruikt hij voor het eerst de term *totalitaire staat* om het Stalinistische bewind te karakteriseren. Ironisch merkt hij op dat, waar Lodewijk XIV zich kon veroorloven te zeggen «l'Etat c'est moi», Stalin hem de baas was, want hij kon zeggen «La société c'est moi». Aan de ander kant van het politieke schaakbord verschijnt in 1938 *Die Revolution der Nihilisten. Kulisse und Wirklichkeit im 3. Reich* van Hermann Rauschning, dat een kritische analyse bevat van de ontwikkeling van het Hitlerbewind vanaf het tijdstip waarop de gehele Duitse maatschappij wordt gelijkgeschakeld en in het kader van een «totaalpolitiek met nihilistische kenmerken de «totale oorlog» wordt voorbereid.

In die tijd gaf het concept «totalitarisme» evenwel nog geen aanleiding tot systematische vergelijkingen tussen de drie toen aan de macht zijnde regimes : fascisme, nationaal-socialisme en bolsjevisme. Pas in 1939 gebruikt Boris Soevarine het adjectief «totalitair» als een begrip *sui generis* om de gelijkenissen tussen het fascisme en het bolsjevisme aan de kaak te stellen.

Het Duits-Russische niet-aanvalsverdrag van augustus 1939 - waarvan de geheime clausules toen nog niet bekend waren - zal ontegenzeggelijk, zij het slechts voor korte tijd, een nieuwe impuls geven aan de uitwerking van een expliciet comparatief totalitarisme-concept. Van korte duur, maar met grote gevolgen ! Met het in 1940 te Londen verschenen *The Totalitarian Enemy* van Franz Borkenau wordt de lont

in het kruisvat gestoken. Borkenau, een Duits socioloog, ex-communist die al in de jaren 20 afstand neemt van het Stalinisme, lid van het Instituut voor sociaal onderzoek en sociale wetenschappen in Frankfort, heeft Duitsland verlaten en zich in Londen gevestigd. Hij wordt steeds kritischer tegenover de Sovjet-Unie, neemt meer en meer afstand van de Frankfurter School en ontwikkelt zijn eigen opvatting van het begrip totalitarisme uitgaande van de dynamiek van het kapitalisme. Gezien de onvermijdelijke ontwikkeling van dat kapitalisme naar een gecentraliseerde planeconomie, kan volgens hem het behoud van de winsten alleen door een totalitaire Staat worden gegarandeerd. In bepaalde opzichten werd deze diagnose van de ontwikkeling van het kapitalisme naar een etatisering van de economie en een totale beheersing van de maatschappij door de Staat, in die dagen in ruime kringen gedeeld. Joseph Schumpeter wijdt er in 1942 zijn hoofdwerk *Behemoth : The Structure und Practice of National Socialism 1933-1944* aan. Voor Borkenau is de tendens tot het «totalitarisme» zeker een tendens die eigen is aan de ontwikkeling van de moderne kapitalistische maatschappij, maar hij weigert zich in te graven in het dilemma liberalisme of totalitarisme, zoals in zijn tijd zo vaak werd gedaan door allerlei denkers, die de lof zongen of van «de totale Staat» als keerpunt van de moderniteit (Carl Schmitt) of van het liberalisme als bolwerk tegen het totalitarisme (Friedrich A. Hayek en Ludwig von Mises). In dit verband stelt Borkenau, gebruik makend van het concept totalitarisme, nazisme en bolsjevisme zonder meer op één lijn met zijn beroemde uitspraak dat het nazisme een bruin bolsjevisme en het bolsjevisme een rood nazisme is. De politieke gelijkenis op het punt van de machtsuitoefening zou volgens Borkenau op economisch terrein worden aangevuld met de planning en de etatisering van de productiemiddelen in beide politieke stelsels. Deze stellingen, die indertijd tot oeverloze debatten leidden en tegenwoordig geen aanhangers meer vinden, hebben de toets der kritiek niet doorstaan. Zij sluiten goed aan bij het anti-communisme uit de tijd van het Ribbentrop-Molotov-pact, maar berusten niet op een serieuze analyse van de bestudeerde fenomenen. Niettemin zijn er in die debatten strekkingen terug te vinden die in de theorieën van de jaren 40 en 50 weer opduiken.

Zoals te verwachten was, werd de problematiek van het totalitarisme door de Duitse inval in de Sovjet-Unie en de daaropvolgende alliantie tussen de westerse democratiëën en de sovjetstaat naar de achtergrond gedrongen, vooral daar waar het concept als vergelijkingsinstrument werd gebruikt

om het bolsjevisme aan de kaak te stellen. In het liberale gedachtengoed, met name in de geschriften van Hayek, blijven nationaal-socialisme en bolsjevisme evenwel op één lijn staan ; beide zijn vormen van een totalitaire staat die wordt gezien als het rechtstreekse politieke uitvloeisel van de toepassing van socialistische maatregelen op economisch vlak.

In de fase die tot het einde van de oorlog loopt, zal vooral het fundamentele werk van Franz Neumann, *Capitalism, Socialism, Democracy* dat in 1944 verschijnt, de aandacht trekken. De theoretische thematiek waartoe deze studie aanleiding geeft, zal wezenlijke repercussies in alle latere debatten hebben. In tegenstelling tot het werk van Borkenau dient het concept totalitarisme bij Neumann uitsluitend om de analyse van nazi-Duitsland uit te diepen. Ook Neumann behoorde tot de Frankfurter School en na zijn studies in London voegt hij zich bij de Amerikaanse tak van die school en werkte hij in de Verenigde Staten aan zijn *Béhémoth*. Deze magistrale pioniersarbeid zal tot in de jaren 60 en 80 een beslissende en duurzame invloed hebben, samen met de geschriften van Hans Mommsen, Karl Dietrich Bracher, Martin Brozsat, Ian Kershaw, Detlev J.K. Peukert, Norbert Frei en anderen.

Het is uitgesloten in dit kader een systematisch overzicht te geven van de stellingen die in dit baanbrekende werk worden geponeerd. Daar Neumann het alleen heeft over nazi-Duitsland - met slechts enkele zijsprongen naar het Italiaans fascisme - bezigt hij slechts het adjectief «totalitair», juist omdat het zelfstandig naamwoord «totalitarisme» in die tijd een duidelijk comparatief karakter had. Sterker nog, Neumann wijst elke overhaaste gelijkstelling van het sovjetexperiment met het naziregime van de hand, vooral mischien vanuit economisch oogpunt. Voor hem blijft de economie onder het nazibewind, ondanks de schijnbare overeenkomsten vanwege het planmatig beleid, een privé-aan gelegenheid van kapitalistische aard, ook al is die stevig ingebed in een totalitaire staat. Dit tot dan toe onbekende regime kwalificeert hij als «totalitair monopolistisch kapitalisme». Het werk van Neumann is voor ons vooral van belang omdat het via een uitvoerige en subtiële analyse van de structuren en praktijken van het nationaal-socialisme een meer algemene en bijzonder vruchtbare reflectie verschaft over wat men «het model» van een totalitaire staat zou kunnen noemen. Zijn aanpak vormt namelijk een radicale breuk met allerlei simplistische opvattingen van een totalitaire

staatstructuur waarin die staat wordt gezien als een volmaakt monoliet dat met terreur, demagogie en manipulatie zorgt voor een volledige cohesie van de maatschappij en de instellingen, een en ander onder impuls van één enkel program en één enkele wil, d.w.z. de visie waarin de staat volledig naar het model en rondom een Leviathan is gesmeed. *Béhémoth* legt juist het accent op de tegenstrijdigheden, de scheuringen, de rivaliteiten en de concurrentie die zich zowel binnen de staat en de partij als tussen die en de maatschappij voordoen. Hoewel hij zich schaart achter de inder tijd heersende opvatting die de ontwikkeling van de moderne maatschappij ziet als een toenemende autonomisering van politiek en ideologie ten opzichte van de economie en het sociale, legt Neumann meer dan enig ander denker de nadruk op de veelvuldig voorkomende antagonismen en conflicten, (nu eens verborgen dan weer openlijk) die kenmerkend zijn voor de relatie tussen de drie door hem bestudeerde domeinen in het IIIe Rijk : politiek, economie en maatschappij. De simplistische visie van de totalitaire, fascistische en nationaal-socialistische staat als een monolitische machtsstructuur wordt stoutmoedig vervangen door een polycentrische macht die in zekere zin de desorganisatie «organiseert». Zijn strakke en subtiële analyse van het nationaal-socialistische regime heeft betrekking op de tegenstrijdigheden en spanningen tussen de verschillende machtscentra die verwickeld zijn in onoplosbare competentiegeschillen, binnen de bureaucratie (Rijksoverheid), het partijapparaat, het leger en het bedrijfsleven. Neumann vraagt zich zelfs af of het nationaal-socialistische regime wel kan worden beschouwd als een staat in de klassieke politieke zin. Het zou volgens hem meer gaan om een «non-staat», een chaos die wordt gekenmerkt door de overheersing van anarchie en «(n)on-recht». M.a.w. volgens Neumann zou de typisch nationaal-socialistische dominantie een unieke en atypische vorm van politieke dominantie zijn die, in de betrekkingen tussen heerser en onderdaan, simpelweg elke vorm van gereglementeerde bemiddeling heeft afgeschaft, met name de bemiddeling van het rationele, zij het op dwang berustende apparaat dat tot dan toe als Staat bekend stond. Met de analyse van Neumann worden de heuristische capaciteiten van het concept «totalitaire Staat» gebaseerd op een diepgaande empirische analyse en tegelijkertijd op een uitvoerige en verstrekkende theorievorming. Veertig jaar later zal zijn aanpak min of meer ten grondslag liggen aan het werk en het onderzoek dat men vandaag functionalistisch pleegt te noemen. Het gaat om een diepgaande herziening van de meeste interpretaties van het nazisme die vlak na de oorlog opgeld deden en die zowel bij

historici als in het onderwijs en de pedagogie ingeroest waren. Uiteraard heeft een historiografische omwenteling ten aanzien van het IIIe Rijk doorslaggevende gevolgen gehad voor het begrip en de interpretatie van de specifiek nationaal-socialistische misdaden als essentieel onderdeel van het regime. Het *Führerprinzip*, dat een van de pijlers van de ideologie, de structuren en de praktijken van het nationaal-socialisme is, werd eveneens herzien en geherinterpreteerd in het licht van deze theorie die de totale Staat als een poly-cratie en niet als een monoliet beschouwt.

Na 1946-47 breekt er een nieuwe beslissende fase aan in de grillige geschiedenis van het totalitarisme. Evenals tijdens het korte maar belangrijke momentum 1939-1941 - het Duits-Russische niet-aanvalsverdrag - zal opnieuw de politieke conjunctuur het theoretisch onderzoek naar het totalitarisme voeden en richting geven, maar ditmaal zal dat heel wat langer duren. Deze beslissende fase zal in het teken staan van de koude oorlog die een bruusk einde heeft gemaakt aan de tijdelijke allianties die tijdens het verzet waren gesloten, de blokkade van Berlijn (1948/49), de oprichting van de NAVO (1949), het ontstaan van een Oosters en een Westers blok, de succesvolle Chinese revolutie (1949) en de oorlog in Korea (1950). Het spreekt vanzelf dat in deze conjunctuur de rechtstreeks comparatieve aanpak de boventoon voert : fascisme, nationaal-socialisme en sovjet-regime worden stelselmatig met elkaar vergeleken. Al gauw krijgt het concept «totalitarisme» - hét middel om de gebeurtenissen zonder weerga van onze eeuw met elkaar in verband te brengen - het karakter van een zuiver ideologisch concept, van een polemisch en propaganda-instrument. De kern is de afwijzing van het sovjet-totalitarisme. Het werk van bijv. Hannah Arendt gaat natuurlijk niet mank aan dit euvel, maar de toon wordt gezet door de Amerikaanse politologie die in theoretisch opzicht door formalisme en in ideologisch opzicht door anti-communisme wordt gekenmerkt. Het betreft in wezen het zes-puntenmodel van Friedrich en Brzezinski : de gelijkennis tussen nazi- en sovjetregime ligt in de autonomie en de exclusiviteit van de officiële ideologie, de centrale rol van de eenheidspartij en van de charismatische leider, de fysieke en psychologische terreur, het monopolie van de massamedia en de overheersende rol van staat en partij in de economie. In deze comparatieve optiek speelt het concept totalitarisme de rol van ideaal-type waarvan het nazi- en sovjetregime slechts twee historische varianten zijn.

De Amerikaanse discussies over het totalitarisme zijn op het oude continent doorgedrongen in gradaties en intensiviteit die bepaald werden door de weerstand die de Europese intelligentsia boden. Daar waar het Marxisme een belangrijke rol speelde in de intellectuele en culturele wereld, kreeg het concept weinig vaste grond onder de voet en werd het soms regelrecht verworpen. Het werk van Hannah Arendt werd pas in 1972-82 in het Frans vertaald en werd pas aan het einde van de tachtiger jaren een boek dat je «gelezen moest hebben»: het werk van Friedrich en Brzezinski werd nooit in het Frans vertaald. De ontvangst van de *Origins of totalitarianism* was in Frankrijk nogal koel; vooral Raymon Aron toonde weinig enthousiasme hoewel hij al aan het einde van de vijftiger jaren het totalitarisme behandelde in zijn colleges aan de Sorbonne. Hoewel ook hij wees op een aantal gelijkenissen tussen het fascistische en het sovjetregime - met name wat betreft de eenheidspartij, de rol van de officiële ideologie en het monopolie van de media - weten wij dat hij zich terughoudend opstelde tegen elke poging om de twee regimes domweg op één hoop te gooien. Andere Franse intellectuelen - met name uit de kring *Socialisme ou Barbarie* - die hetzij Marxistisch waren of zich althans positief tegenover het marxisme opstelden en tegelijkertijd resoluut anti-Stalinistisch waren, formuleren ook een radicale kritiek op het sovjetsysteem, maar bij hen dient de term «totalitair» niet om de twee regimes met elkaar te vergelijken, doch veeleer als theoretisch kader om het bureaucratisch fenomeen te kunnen interpreteren als een zijswijze *sui generis* van de klasse-overheersing (men vindt dit bv. ook bij Claude Lefort). In Italië daarentegen werd het concept overgenomen door de historicus en Mussolini-biograaf Renzo De Felice. In een sterk revisionistische aanpak probeert hij aan te tonen dat het fascistisch regime, ondanks zijn doctrinaire proclamaties en intenties, niet toegekomen is aan de totalitaire fase. Omdat het had nagelaten alle rivaliserende instellingen in de civiele en politieke maatschappij uit of gelijk te schakelen, zou het facsisme zich verplicht hebben gezien om samen te werken met allerhande apparaten en krachten, waaronder uiteraard het katholicisme, de Kerk en de Monarchie.

Zoals het merendeel van de linkse Franse intelligentsia de sovjet-concentratiekampen - de fameuze «Goelag» - pas laat hebben «ontdekt», raakt het concept «totalitarisme» in Frankrijk pas in de zeventiger jaren in de intellectuele mode, wanneer het in het land waar het vandaan komt, Amerika, al sterk onder druk is komen te staan en veel van zijn belang is

kwijtgeraakt. Deze intellectuele mode wordt zeer snel benut door de pers om er een «anti-totalitair» media- of zelfs publicitair gebeuren van te maken dat gretig aftrek vindt bij het lezerspubliek. Het was het tijdperk van de «nouvelle philosophie» die, evenals op zoveel andere terreinen, de voorkeur gaf aan simplificaties, c.q. simplismen boven seriëuze en grondige analyses. Met slordig in elkaar geflanste artikelen - die wel de voorpagina's haalden - en in der haast geschreven boekjes die door de media werden opgeblazen tot ware «conceptuele revoluties», ontstond er een hele «gespecialiseerde» literatuur over het totalitarisme in allerlei soorten en maten. In deze koortsachtige sfeer wordt het concept totalitarisme een soort algemene en transhistorische quasi-theorie waarmee een ruim aanbod aan verschijnselen zou worden gedekt : vanaf het oosterse despotisme tot het sovjetcommunisme, via de farao's, de Mesopotamische koningen, het Inca-rijk, de Griekse en Romeinse tyrannieën, de Italiaanse Renaissance-republieken, de millenaristische beweging van boeren, Iwan de Verschrikkelijke, de Terreur van de Franse Revolutie, het Italiaanse fascisme en natuurlijk het nationaal-socialisme. In deze optiek wordt alle geschiedenis van de mensheid teruggebracht tot een soort fenomenologie van het totalitarisme dat wordt gezien als het scharnierpunt van de universele geschiedenis. Deze pseudo-historische aanpak werd afgegrensd door een tweede, volkomen gelijksoortige, benadering van de geschiedenis van de ideeën en de cultuur. In deze optiek, die een aanvulling vormt op de eerste, is de predispositie tot het totalitarisme omnipresent in de hele geschiedenis van het politieke denken en in talloze culturen : van Plato tot de Chinese legisten, van Machiavelli tot Hobbes, van Rousseau tot Marx, van de Chinese cultuur tot het Duitse protestantisme, via het messianisme, de Renaissance, de orthodoxe en de islamitische traditie... de lijst is lang. Deze intellectuele uitspatting die doof was voor de discussies die te zelfder tijd elders, met name in Duitsland, werden gevoerd, duurde maar kort, doch droeg helaas wel bij aan het totstandbrengen van een uiterst ongunstig klimaat waarin eventuele heuristische potentialiteiten van het concept meteen in diskrediet werden gebracht.

Voor ietwat serieuzere discussies moet men wachten tot het einde van de tachtiger jaren. En uiteraard werd de klok weer teruggedraaid. De pertinentie van het concept en de historische bruikbaarheid - vanuit een oogpunt van geschiedkundige discipline - werden door talrijke onderzoekers ernstig in twijfel getrokken, vooral in Frankrijk. De theoretici

van het totalitarisme kregen het verwijt te horen dat zij zich vast bleven klampen aan een overblijfsel van het verbale arsenaal uit de koude oorlog en zich bovendien bezondigden aan een hetzij transhistorische aanpak, waardoor het concept zijn bruikbaarheid verloor, hetzij an-historische en formele aanpak - zoals de Amerikanen in de jaren '50 - die geen uitweg bood voor een hele reeks fundamenteel geachte verschillen tussen de twee verschijnselen waarop het concept geacht werd van toepassing te zijn : verschillen allereerst wat betreft de sociale, politieke en economische context waaruit die verschijnselen voortvloeien : daarnaast verschillen uit een oogpunt van de structuren van de betrokken samenleving ; vervolgens verschillen in verband met de klaarblijkelijke inhoud van hun ideologiën en programma's ; en tenslotte hun verschillende evolutie als regime. Er is sprake van een toenemende radicalisering die bijna tot een paroxysme verwordt ; het nationaal-socialisme zou worden gekenmerkt door een totaal onvermogen tot zelfhervorming en moest op termijn wel ten onder gaan in een totale oorlog die het zelf had ontketend ; daarentegen werd het sovjetregime wel in staat geacht zich te ontwikkelen, te hervormen en aan te passen, wat in zekere zin zou hebben geleid tot zelfdestructie. Kritieken en polemieken volgen elkaar in de tachtiger jaren zo snel op dat de voorstanders van het concept in ernstige problemen raken en zich op defensieve posities terugtrekken middels het opstellen van *ad hoc*-concepten die dienen om de theorie in overeenstemming te brengen met de zich op dat moment in volle evolutie bevindende sovjetrealiteit. Aldus was er tijdelijk sprake van *post-totalitarisme*, *totalitarisme van de onderkant*, *soft-totalitarisme*, enz. enz. om vooral de theorie immuun te maken voor de laatste transformaties van de sovjetmaatschappij vóór de val van het communisme. Deze inflatie van het concept heeft zelfs de meest hardnekkige voorstanders even ontmoedigd. Uiteindelijk namen zij afstand van een concept dat te ruim was geworden en dus voor geen enkele kritiek of falsificatie meer vatbaar was.

Aan gene zijde van de Rijn vond het concept sinds de zestiger jaren savantere en behendige verdedigers. Interessant genoeg werden daardoor - zij het vaak indirect - de analyses van de Weimarrepubliek, de nationaal-socialistische beweging en partij en de processen en mechanismen die Hitler aan de macht hadden gebracht, gestimuleerd, om maar te zwijgen van de grote vooruitgang die werd geboekt bij de analyse van de Duitse samenleving tijdens het IIIe Rijk. Er werd getracht het unieke te zien van het verschijnsel «fas-

cisme» als verschijnsel dat voor een heel tijdperk kenmerkend was en tegelijkertijd poogde men na te gaan wat het verschijnsel typerend voor de Duitse geschiedenis als zodanig maakte. De systematische kritiek van de theorie van de *Deutsche Sonderweg* leidde tot subtielere periodisering van de Duitse historie, met een verbod om het gehele Duitse verleden als een soort prehistorie van het fascisme te beschouwen (Martin Broszat). In deze optiek die een spectaculaire vernieuwing inhield van de na-oorlogse interpretaties van het nationaal-socialisme, onthielden de theoretici van het totalitarisme - over het algemeen historici - zich niet van vergelijkingen met het sovjet-experiment, maar daarbij werden de twee regimes niet a priori gelijkgesteld doch werd veeleer gestreefd naar inzicht in bepaalde ingewikkelde fenomenen die na de eerste Wereldoorlog het daglicht hadden gezien, zoals de massamobilisering, het autonoom worden van de politiek, de rol van de ideologie, het falen van democratische en liberale oplossingen, het onvermogen van de bourgeoisie om in bepaalde situaties hun taak te vervullen, enz. enz. Het gaat tegelijkertijd om een heruitgave van de eerste theorievormingen uit de jaren '30 en '40 - maar wel ontdaan van hun ideologische en propagandistische kaf - en een opvallende verdieping van het concept, toegepast op de geschiedenis van het nationaal-socialisme en het Derde Rijk als integrerend onderdeel van de Duitse geschiedenis. In dit verband is een vergelijking van de opvattingen van Karl-Dietrich Bracher, Hans Mommsen en Martin Broszat interessant.

Afgezien van de tamelijk algemene afwijzing van het concept totalitarisme als overkoepelende of transhistorische theorie, hebben de recente discussies ook geleid tot een zekere consensus over de formulering van een reeks vragen die nog altijd onbeantwoord zijn gebleven. Men is het erover eens dat begrippen als «bonapartisme», «dictatuur», «despotisme» en «autocratie» die in de klassieke politologie al heel lang bekend zijn en perfect geschikt zijn voor het analyseren van bepaalde situaties, falen bij het bestuderen van fascisme, nationaal-socialisme en sovjet-communisme. Er zijn dus nieuwe concepten nodig om dit soort verschijnselen te begrijpen. Dankzij de historische semantiek weten wij dat neologismen het in het politieke vocabulair meestal niet lang volhouden. Integendeel. Men zou zich dus de vraag kunnen stellen waarom de term «totalitarisme» in het politieke denken het zo lang uithoudt, ondanks alle - vaak terechte - radicale en scherpe kritiek. Dit raadsel verdient zonder meer onze aandacht. De reden is ongetwijfeld dat het woord intuï-

tief verwijst naar iets historisch totaal nieuws in de politiek. Iets soortgelijks is gebeurd met het begrip «feodalisme», dat ook aan hevige kritiek heeft blootgestaan, maar toch nog altijd in zwang is. In het huidige debat over het totalitarisme zijn definities *a priori* verdwenen en is het transhistorische perspectief verlaten, maar concentreren de deelnemers zich, in een comparatieve aanpak, op het zoeken naar verschillen en gelijkenissen tussen de twee verschijnselen en op de vraag wat de gevolgen daarvan zijn voor de bestudeerde regimes. In feite worden de heuristische capaciteiten van het concept getoetst aan de kennelijke innovaties die deze drie regimes bij de uitoefening van de politieke macht en de ordening van de samenleving hebben geïntroduceerd. De vragen zijn zowel van historische als van politieke aarde : de verhouding staat/partij, interne conflicten en de plaats van de charismatische leider de juiste rol van de ideologie, de mate van massamobilisatie, de veranderingen in de sociaal-economische structuur, de totstandkoming en rol van nieuwe elites, steun vanuit bepaalde lagen van de bevolking en de maatregelen die dat mogelijk hebben gemaakt, etc. etc. De antwoorden op deze vragen, waarnaar vandaag gezocht wordt door historici, sociologen en politicologen, zullen ongetwijfeld een rechtstreekse weerslag hebben op het concept totalitarisme van morgen. (Cfr. K. Pommian, «Totalitarisme», *Vingtième siècle, Revue d'histoire*, n° 47. Juillet-Septembre 1995 et I. Kershaw, «Retour sur le totalitarisme. Le nazisme et le stalinisme dans une perspective comparative». *Esprit*. Janvier-février 1996). Na een langdurige periode, die werd gekenmerkt voor hetzij de polemische en propagandistische geest van die tijd, hetzij een te veelomvattende politieke filosofie, eist nu de wetenschapper, met name de historicus, zijn rechten op. Voor nazi-Duitsland is dat de opening van de grote debatten over de interpretatie van de geschiedenis van het IIIe Rijk, voor de voormalige Sovjet-Unie is dat de overgang van een «sovjetologie» die werd gekenmerkt door de wisselvalligheden van de geschiedenis, naar een meer gedocumenteerde studie van het bolsjevistische experiment en de gevolgen daarvan voor die enorme Russische samenleving. In het centrum van dat debat : het concept moderniteit.

Paul DE KEULENAER

Beheerder

Voorzitter Jury

Verhandelingswedstrijd

**Alles van waarde is weerloos (LUCBERT)
In Memoriam Michel Frey**

Op 15 november 1998 gans onverwacht overleed Michèle Frey temidden van haar vele trouwe olifantjes. Gans alleen.

Op 11 november was in het Vredescentrum, waar Michèle de drijvende kracht was, de vernieuwde tentoonstellingsruimte ingehuldigd. Michèle was blij, zij was moe, maar toch voldaan ! Zij zou nu toch eens wat rust nemen. Dat heeft zij ook gedaan. Totaal onverwacht.

Vrijdag 20 november in de Aula Chrysant van het crematorium te Wilrijk hebben wij van haar afscheid genomen. Haar trouwe vrienden. Zij had er veel, zéér veel. Op haar kist, haar foto, een mooie foto in kleur. Michèle was een kleurrijke dame. De verscheidenheid van het leven, de verscheidenheid van mensen, de verscheidenheid van gedachten, het was haar gedachtengoed. Die dag lezen op het afscheidsprentje :

*Ne demande jamais
la permission d'adresser
la parole à quelqu'un
offre-toi
cette liberté de dire*

(J. SALOME)

Het was het citaat van de dag uit 'Bonjour tendresse. Une pensée tendresse par jour' van Jacques Salomé. Haar lievelingscitatatenboek. Ze begon haar dag met een citaat, met in haar gedachte de andere. Zij was er altijd door de anderen. Door haar opleiding als historica aan de Rijksuniversiteit van Gent had zijn inzicht gekregen in

de mens, zijn politieke, economische, sociale en culturele samenhang.

Haar betrokkenheid tot die wereld was groot. Met een grote inzet en een niet aflatende begeestering heeft zij het Vredescentrum te Antwerpen mee helpen op - en uitbouwen. Daarenboven kan het aandeel dat zij gehad heeft in het uitbrengen van de Vredesgedachte, de solidariteit onder de mensen in het bijzonder niet genoeg onderstreept worden. De Prijs van de Vrede die de Auschwitz Stichting jaarlijks organiseerde in samenwerking met het Vredescentrum was daarvan een veruiterlijking. Michèle was de scharnier.

In 1989 bezochten we samen met haar het vernietigingskamp van Auschwitz-Birkenau. Het bezoek, de overlevenden die ons vergezelden, die ons vertelden over... het zou ons nooit meer loslaten. Wij waren getekend, wij werden dragers van geheugen.

In haar persoon verliest de Stichting ook een trouw medewerkster. Als voormalig beheerraadslid konden wij haar inbreng in onze werking meer dan naar behoren inschatten. Door de werkdruk nam zij ontslag uit de raad van bestuur maar bleef niettemin zéér actief.

Als jurylid van onze jaarlijkse verhandelingswedstrijd, bedoeld voor leerlingen uit het 5de en 6de jaar van de derde graad, heeft zij zich tot op het laatste ogenblik ten volle van haar taak gekwet. Zij was begaan met de jongeren. Voor hen droomde zij een kommerloze wereld, een wereld met een universele broederschap.

Wij stonden rond haar kist sprakeloos. Het lied «L'Aigle noir» van zangers Barbara vulde de aula.

Mensen spraken over haar, mensen dachten aan haar. Het was voor iedereen veel om te dragen. Haar vriendin die voorlas uit «De Alchemist» van Paulo Coelho, één van Michèle haar lievelingsboeken, over de weg van het hart...

Michèle FREY blijft in ons hart, met haar verliezen we niet alleen een trouwe geestesgenote maar ook vurig verdedigster van onze doelstellingen.

In ons hart liggen de diepste waarheden over haar verscholen, opgeborgen voor het leven.

*Zoals in November de bomen hun bladeren verliezen,
zoals een klok stil komt te staan,
zo heb jij opgehouden te bestaan,
alleen.*

*Vaste metgezel
wij blijven
verweesd
achter
alleen.*

Paul DE KEULENAER
21.11.98

Mededelingen.

STUDIESREIS AUSCHWITZ-BIRKENAU

De studiereis van de Auschwitz Stichting, ten behoeve van leerkrachten en animatoren uit het vormingswerk, naar de vernietigingskampen van Auschwitz-Birkenau gaat in 1999, in aanwezigheid van kampoverlevenden, door tijdens de paasvakantie, **van dinsdag 6 april tot en met zondag 11 april.**

De bezoeken aan de kampcomplexen Auschwitz en Birkenau worden telkenmale gevolgd van debatten in aanwezigheid van de getuigen. 's Avonds is er gelegenheid tot deelname aan themadiscussies en/of uitstappen.

Naast het historisch luik is er ook een toerisch-informatief gedeelte. Logies zijn voorzien in een centraal gelegen hotel op basis van tweepersoonskamers.

De deelnemers aan de studiereis worden vooraf uitgenodigd op een info-dag. Deze gaat door op **zondag 28 maart 1999** te Mechelen. Naast een algemene inleiding tot de studiereis (historisch, praktisch, toeristisch en informatief) krijgen de deelnemers een geleid bezoek aan het Joods Museum van Deportatie en Verzet - de voormalige Dossin kazerne, het verzamelkamp voor de deportatie van de Joden van België.

PEDAGOGISCHE DIENSTEN

Omkadering van schoolprojecten.

De Auschwitz-stichting stelt de onderwijsinstellingen haar documentatie en de kennis van haar wetenschappelijke en administratieve medewerkers ter beschikking om diverse schoolprojecten te begeleiden. Zij stelt alles in het werk opdat de kampoverlevenden een levendige getuigenis zou-

den brengen in de klassen die erom vragen. Het betreft een pedagogische dienstverlening van onschatbare waarde. Inderdaad deze getuigenissen worden gekenmerkt door hun emotie en waarachtigheid.

Pedagogische voordrachten.

Op aanvraag van directies en leerkrachten verzorgt de Auschwitz-stichting voordrachten gebracht door nazi-kampoverlevenden en wetenschappelijke medewerkers van de stichting. Verschillende thema's kunnen hierbij aangesneden worden : fascisme, deportatie, nazi-volkerenmoord, racisme, antisemitisme enz... De voordrachten kunnen eventueel gevolgd worden door een debat met de leerlingen en leraren.

Rondreizende tentoonstelling.

«De concentratiekampen en vernietigingspolitiek van de nazi's in hun historische context 1914-1945»

De Auschwitz-stichting stelt deze tentoonstelling ter beschikking van de onderwijsinstellingen. De tentoonstelling bevat een tweehonderdvijftigtal documenten en onderschriften die handelen over de belangrijkste momenten van de hedendaagse geschiedenis : de Eerste Wereldoorlog, de crisissen van de Weimar-republiek, de grote wereldcrisis, de opkomst van het fascisme in Europa, en de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling verwijst naar de veelheid van oorzaken en de historische complexiteit die uiteindelijk geleid hebben tot één van de grootste catastrofes in de geschiedenis : de nazi-concentratiekampen en -volkerenmoord.

Bezoek aan Breendonk.

Bezoek aan het Fort van Breendonk, een transitkamp tijdens de bezetting. Zowel de historische plaats als het museum getuigen van de nazi-criminaliteit maar ook van het verzet tegen de bezetter in België.

Voor meer inlichtingen, Fort van Breendonk : 03/886.62.09

Gespecialiseerde bibliotheek.

Leerkrachten kunnen beroep doen op een bibliotheek die meer dan 5.500 boekdelen telt. Ze hebben betrekking op het Interbellum, het Derde Rijk, de deportatie, antisemitisme, nazi-criminaliteit en volkerenmoord.

Gespecialiseerde fototheek.

De fototheek omvat zowat 3.500 foto's waarvan er 1.000 betrekking hebben op de concentratie- en vernietigingskampen.

Verhandelingwedstrijd.

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1ste en 2de jaar van de 3de graad uit alle netten van het onderwijs. De proef welke wordt afgelegd in de instelling zelf rond de periode van 8 mei, bestaat erin een thema uit te werken. De maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto-verso.

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1ste en 2de jaar van de 3de graad uit alle netten van het onderwijs. De proef die wordt afgelegd in de instelling zelf rond de periode van 8 mei, bestaat erin een thema uit te werken. De maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto - verso.

Algemeen reglement - Hoger secundair Onderwijs, 1ste, 2de jaar van 3de graad

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, studie- en documentatiecentrum schrijft een jaarlijkse wedstrijd uit ter nagedachtenis aan alle slachtoffers van de nazi- concentratie- en vernietigingskampen.

Art. 2 - De proef bestaat uit het schrijven van een verhandeling waarvan het onderwerp jaarlijks bepaald wordt. De duur van de proef is drie uren. Door de betrokken leerkracht kan een toelichting gegeven worden bij de afname van de proef. De verhandelingen zullen zowel op inhoud (2/3) als stijl (1/3) beoordeeld worden.

Art. 3 - De jaarlijkse prijzen voor de bekroning van de beste inzendingen worden in de maand juni uitgereikt bij voorkeur op het einde van het schooljaar tijdens de proclamatie.

Art. 4 - Per provincie wordt één prijs uitgereikt ten bedrage van 5.000 BEF. Bovendien mogen de laureaten gratis deelnemen aan een studiereis naar Auschwitz-Birkenau georganiseerd door de Auschwitz Stichting. De reis ter waarde van ruim 30.000 BEF duurt 5 dagen en vindt plaats tijdens de Paasvakantie. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor de bekroonde werken te publiceren.

Art. 5 - *De inzendingen worden geadresseerd aan de Heer Paul Halter, voorzitter van de Auschwitz Stichting, Huidevetterstraat 65, 1000 Brussel op de voorziene datum van de toepassingsmodaliteiten van het reglement.*

Art. 6 - *De inzendingen worden beoordeeld door een jury samengesteld uit leden van de Raad van de Auschwitz Stichting, leerkrachten en personen wier opname wenselijk wordt geacht. Elk jurylid brengt verslag uit over de inzendingen die hem of haar worden voorgelegd. Na kennisname van het geheel der verslagen gaat de jury over tot de toekenning van de prijzen. Tegen de beslissing van de jury is geen beroep mogelijk.*

Art. 7 - *Alles wat niet vermeld wordt in dit reglement, valt onder de bevoegheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.*

Thema Verhandelingswedstrijd - Schooljaar 1998-1999.

*Luisteren naar de stem van het verleden
is luisteren naar de stem van mensen,*

is luisteren naar mensen met een soms bitter verhaal.

*Mensen die door dat verleden voor het leven zijn getekend,
maar mensen die gelukkig voor onz veel hebben opgetekend.*

Elie Wiesel is zo iemand. Jood opgepakt in 1944, gedeporteerd naar Birkenau. Hij verbleef in Auschwitz : een concentratiekamp, een vernietigingskamp, waar anderhalf miljoen joden en niet joden werden vergast en verast. Hij verloor zijn vader, zijn moeder en zijn zus in dat verleden.

Elie Wiesel is een nog levende getuige. Hij vertelt, zoveel mogelijk, zo juist mogelijk. Hij vraagt ons naar hem te luisteren als getuige, want hij wil voorkomen dat er met dat verleden niets wordt gedaan. Hij wil dat er lessen worden getrokken uit dat verleden, hij wil dat we zijn getuige worden en blijven, hij vraagt ons vooruit te kijken want hij zegt : *«Wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige».*

Joods Museum van Deportatie en Verzet - Kazerne Dossin - Mechelen.

Het Museum van Deportatie en Verzet van de Joden van België is in een vleugel van de voormalige «Kazerne Dossin de Saint Georges » gevestigd. Deze historische site is tevens

een oord van herinnering. Hier, halfweg tussen Brussel en Antwerpen, organiseerden de nazi's het «SS-Sammellager Mecheln», het verzamelkamp van de deportatie van de Joden van België.

Het «SS-Sammellager Mecheln» is het vertrekpunt van een deportatie zonder terugkeer. Tussen 1942 en 1944 voeren 28 konvooien 25.257 gevangenen van Mechelen naar Auschwitz in Polen. Twee derden van hen worden bij hun aankomst vergast. Bij de bevrijding van de kampen zijn er nog slechts 1.207 in leven. De kazerne Dossin was, in de meeste letterlijke betekenis van het woord, een wachtkamer van de dood.

Het museum van de Deportatie en Verzet van de Joden van België toont en vertelt de geschiedenis van de «Endlösung» in België en Europa.

In het museum komen meerdere onderwerpen aan bod : de hulp en de steun aan de SS'ers - nochtans slechts een kleine groep - vanuit Belgische instellingen. De collaboratie van extreem-rechtse bewegingen. De moord op bijna de helft van de Joden in België. Het verzet van de Joden die aan de deportatie weten te ontsnappen. De hulp en de medewerking van een brede laag van de Belgische bevolking, in het bijzonder de redding van de Joodse kinderen.

adres : Goswin de Stasartstraat 153, B - 2800 Mechelen.

Tel. 015/ 29.06.60, fax 015/29.08.76.

Gratis toegang.

Open van zondag tot donderdag van 10 tot 17 uur.

Groepsbezoek na afspraak. Interactieve rondleiding in het nederlands, Frans en Engels.

Ten behoeve van de leerkrachten is er een didactische documentatiemap ter beschikking alsook andere publicaties o.m. *KZ 5148. Regine Beer*, red. Paul de Keulenaer en *De ontkenning van de jodenuitroeiing* van Stijn Vanermen.

Prijs van de Auschwitz-Stichting.

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz-Stichting, Studie- en Dokumentatiecentrum over de concentratiekampen, stelt de Prijs van de Auschwitz-Stichting in ter herdenking van de slachtoffers gevallen in de concentratie- en vernietigingskampen onder het nazisme.

Art. 2 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting wordt jaarlijks toegekend in de maand maart ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert naar de ontwikkelingen die geleid hebben tot het nazikampensysteem.

Art. 3 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting bedraagt 50.000 Bfr. Hij kan niet opgedeeld worden en wordt niet verhoogd indien bij gedurende één of meerdere jaren niet zou uitgereikt worden. De Auschwitz-Stichting behoudt zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting, op voorstel van de jury, behoudt zich het recht voor om een laureaat een supplementaire navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren dienen geadresseerd te worden aan de Auschwitz-Stichting t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel ten laatste op 31 december van elk jaar. De exemplaren van niet weerhouden werken zullen teruggestuurd worden aan de auteurs.

Art. 6 - De werken zullen onderzocht worden door een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij is samengesteld uit enerzijds leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting alsook uit personen waarvan de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jury-lid stelt een rapport op over de kandidaturen die hij verzocht werd te onderzoeken. Na kennisname van alle rapporten zal de jury zich beraden over het toekennen van de Prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de jury-beslissing.

Art. 7 - Alle zaken die niet voorzien zijn in dit règlement vallen onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting.

SUGGESTIES VOOR ONDERZOEKSTHEMA'S

Geschiedenis en Historiografie.

Collaboratie/Verzet/Deportatie/Vervolging van joden en zigeuners/Verplichte tewerkstelling/Het verblijf in België van Duitse emigranten vanaf 1933/Houding van de Belgische regering in Londen tegenover de jodenvervolging in het bezette België/De houding van het Belgische administratieve-, juridische en politie-apparaat ten aanzien van de deportatie tijdens de nazi-bezetting/Belgische historiografie over de Tweede Wereldoorlog - balans, analyse, methodologie/Geschreven en mondelinge getuigenissen/De rapatriëring naar het bevrijde België/Het Belgische en Internationale Rode Kruis gedurende de Tweede Wereldoorlog/Het dagelijkse leven tijdens de nazi-bezetting/enz.

Economie.

De economische crisis van 1923 en 1929/De leer der geleide economie/De oorlogseconomie/Vakbonden en werkgevers tijdens de nazi-bezetting/De exploitatie van de concentrationaire arbeid en economie/De economische heropbouw na de oorlog/enz.

Sociale en politieke wetenschappen en filosofie.

Analyse van de totalitaire systemen en hun ideologie/De houding van sociale groepen, politieke partijen, instellingen en Kerken ten opzichte van het fascisme en de Nieuwe Orde/Geschiedenis van het antisemitisme/De intellectuelen en het fascisme, de Nieuwe Orde en het ideologische totalitarisme/Filosofie, theologie en zedenleer na Auchwitz/De Belgische repressie- en zuiveringspolitiek in verband met de collaboratie/enz.

Psychologie-Psichiatrie-Geneeskunde.

De autoritaire en fascistische persoonlijkheid/-Massapsychologie en propaganda/De politieke mobilisatiemythes/De leidersfiguur/Statuut en functies van de geneeskunde en de psychoanalyse in het Derde Rijk/Het nazi-euthanasieprogramma/Het statuut van het wetenschappelijke onderzoek in het Derde Rijk : rassenkunde, volkshygiëne, geneeskunde/Sociaal-psychologische verklaring voor uiterst rechtse bewegingen of fascistische gedragshoudingen/enz.

Kunstgeschiedenis en Letteren.

De esthetica der nazi's/De produkties der «Exil»-kunst/De concentrationaire Kunst/De artistieke produkties van de Nieuwe Orde, collaboratie en verzet/enz.

Recht.

De juridische evolutie van de rechtsstaat naar totalitaire staat/De rechtsstaat, de uitzonderingstoestand, de diktatuur, de totalitaire staat/Rechtspraak en rechtsleer in het Derde Rijk/Misdaden tegen de mensheid : processen, jurisprudentie en rechtsleer/De regeringspolitiek met betrekking tot de uitlevering van oorlogsmisdadigers/De Belgische «Commissie voor Oorlogsmisdaden»/De Belgische krijgsauditoriaten en de zuivering en repressie/De Belgische rechtbanken en de processen in verband met racisme, antisemitisme, uiterst rechts en privé-milities/enz.

Communicatiewetenschappen en journalistiek.

Persanalyse omtrent collaboratie, verzet/Analyse van de Belgische radio-uitzendingen te Londen/Analyse van de werking van INBEL te Londen/De filmjournalen tijdens de bezetting/De naoorlogse verspreiding van films over de oorlog en de concentratiekampen/Analyse van persagent-schappen tijdens de bezetting/De censuur/Naoorlogse collaboratie, racisme, antisemitisme/enz.

Audiovisuele media en theater.

De rol van audiovisuele media bij het overbrengen van de nagedachtenis aan de nazi-misdaden en -volkerenmoorden/De audiovisuele media en de ideologie van het nationaal-socialisme.

Pedagogie.

Pedagogie en de misdaden en volkerenmoorden van de Tweede Wereldoorlog/De pedagogie van het antiracisme.

Vertaling-Vertolking.

Kritische vertalingen van werken met betrekking tot de bovengenoemde thema's.

Prijs van de Vrede.

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz-Stichting, een studie- en documentatiecentrum waar men zich kan informeren over de nazi-concentratiekampen, en het Vredescentrum van de stad Antwerpen schrijven een «Prijs van de Vrede» uit, waarmee ze de slachtoffers van de concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's willen herdenken.

Art. 2 - De prijs wordt jaarlijks, in de maand januari, toegekend ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert tot de studie van de vredesproblematiek.

Art. 3 - De prijs bedraagt 50.000 Bfr. Hij is ondeelbaar en wordt niet verhoogd, indien hij gedurende één of meer jaren niet zou worden uitgereikt. De Stichting Auschwitz en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De raad van bestuur van de Auschwitz-Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen kunnen een laureaat een supplementaire onderzoekssubsidie toekennen.

Art. 5 - Drie exemplaren van het werk dienen voor 30 september van elk jaar te worden gestuurd naar de Auschwitz-Stichting, t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel.

Art. 6 - De werken zullen worden voorgelegd aan een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij zal bestaan uit afgevaardigden van de Auschwitz-Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen, alsmede uit personen van wie de opneming in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een verslag op van de ingezonden werken. Na kennisneming van alle verslagen zal de jury zich beraden over de toekenning van de prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - De raad van bestuur van de Auschwitz-Stichting en de vertegenwoordigers van het Vredescentrum van de Stad Antwerpen zijn bevoegd voor alle gevallen die niet in dit reglement zijn voorzien.

Nieuwe aanwinsten en boekbesprekingen

ABECASSIS Eliette, *L'or et la cendre*, Editions Ramsay, Paris, 1997.

ABECASSIS Armand, *La pensée juive. 3. Espace de l'oubli et mémoires du temps*, Librairie Générale française, Paris, 1989.

AHOCAS Prijo and CHARD-HUTCHINSON Martine (éd.), *Reclaiming Memory. American Representations of the Holocaust*, University of Turku, Turku, 1997.

AKERMAN-TIEDER Ida, *Et tu raconteras à tes enfants*, Editions Erez, Jerusalem, 1995.

ALHADEFF Vittorio, *Le chêne de Rhodes. Saga d'une grande famille sépharade*, Editions Paris Méditerranée, Paris, 1998.

AMIS Marin, *La flèche du temps*, Editions 10/18, Paris, 1998.

AMOUROUX Henri, *Pour en finir avec Vichy. 1. Les outils de la mémoire. 1940*, Ed. Robert Laffont, Paris, 1997.

ANEXE-CABNIS Danielle (dir.), *Des Allemands contre le nazisme. Widerstand und Résistance*, Actes de la Journée d'Etudes organisée par le Goethe-Institut de Toulouse et l'Institut d'Etudes politiques de Toulouse le 7 novembre 1997, Toulouse, 1997 / De Handelingen van de Studiedag die georganiseerd werd door het Goethe-Instituut van Toulouse en het Instituut voor Politieke Studies van Toulouse op 7 novembre 1997, Toulouse, 1997.

ANTOINE Marie-Pierre, *Camps de concentration et d'extermination nazis : guide à l'usage des bibliothèques publiques en Communauté française. Réflexion, essai d'une politique*

de diffusion et de traitement documentaire, Travail de fin d'études présenté en vue de l'obtention du titre de Bibliothécaire-Documentaliste graduée / Eindwerk met het oog op het bekomen van de titel van Gegradueerde Bibliothecaris-documentalist.

AOUIZERATE Cyril et BRODA Raoul, *Crimes sans châ-timent. Fracture de Civilisation*

APPELMANS A. Marie, *Congrès Statutaire, 20 septembre 1997*, FGTB de Bruxelles, Bruxelles, 1997.

ASCOLI Martha, *Auschwitz é di tutti*, Edizioni Lint, Trieste, 1998.

ASSEMBLEE DE LA COMMISSION COMMUNAU-TAIRE FRANCAISE (en collaboration avec Maxime Steinberg et Alice Verhamme), *Le fort de Breendonk. Le camp de la terreur nazie en Belgique pendant la deuxième guerre mondiale. Dossier pédagogique*, Bruxelles, s.d./ (in samenwerking met Maxime Steinberg en Alice Verhamme), *Het Fort van Breendonk. Het kamp van de nazi-terreur in België gedurende de Tweede Wereldoorlog. Pedagogische dossier*, Brussel, z.d.

AUBRAC Lucie, *Cette exigeante liberté. Entretiens avec Corinne Bouchoux*, Ed. L'Archipel Paris, 1997.

AUGE Marc, *Les formes de l'oubli*, Editions Payot et Rivages, Paris, 1998.

AYCOBERRY Pierre, *La société allemande sous le IIIème Reich 1933-1945*, Editions du Seuil, Paris, 1998.

BACHLARD Gaston, *La dialectique de la durée*, Presses Universitaires de France, Paris, 1993.

BACHRACH Susan. D., *Zeg dat we het niet vergeten. Het verhaal van de Holocaust*, Lemniscaat, Rotterdam, 1997.

BARTFELD-FELLER Margit und WIEHN Erhard Roy (éd.), *Nicht ins Nicht gespannt. Von Czemowitz nach Sibirien deportiert. Jüdische Schicksale 1941-1997*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1998.

BAUER Fritz *Die Humanität der Rechtsordnung. Ausgewählte Schriften*, Campus, Frankfurt am Main, 1998.

BAUER Julien, *Les partis religieux en Israël*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998.

BECK-KLEIN Grete und WIEHN Erhard Roy (éd.), *Was sonst vergessen wird. Von Wien nach Schanghai, England*

und Minsk, *Jüdische Schicksale 1918-1996*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1997.

BERTRAND François, *Notre devoir de mémoire. Convoi de Buchenwald à Dachau du 7 au 28 avril 1945*, Editions Héraclès, Pau-Bizanos, 1997.

BEYEN Marnix en VANPAEMEL Geert, *Rasechte wetenschap ? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek voor de Tweede Wereldoorlog*, Acco, Leuven, 1998.

BEYEN Marnix, *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tjil Uilenspiegel*, Houtekiet, Antwerpen, 1998.

BIRENBAUM Halina, *Rückkehr in das Land der Väter. Erinnerungen*, Fischer Taschenbuchverlag, Frankfurt am Main, 1998.

BITTON-JACKSON Livia, *I have lived a thousand years*, NHK, 1998.

BLANCHOT Maurice, *L'écriture du désastre*, Gallimard, Paris, 1980.

BLOCH Etienne et CRUZ-RAMIREZ Alfredo, *Marc Bloch (1886-1944) : une biographie impossible*, Culture et Patrimoine en Limousin, Limoges, 1997 - Préface de Jacques Le Goff.

BOLIS Luciano, *Mon grain de sable*, La fosse aux ours, Lyon, 1997.

BOISDEFEU Jean-Marie et AYNAT Enrique, *Estudios sobre Auschwitz. Victor Martin y el «rapport» Martin. Estudio de su valor como fuente historica ; Datos estadísticos sobre la mortalidad de los judíos deportados de Francia a Auschwitz en 1942*, Enrique Aynat Eknes, Valencia, 1997.

BOURDIEU Pierre, *La misère du monde*, Editions du Seuil, Paris, 1993.

BRACHER Karl-Dietrich, SCHWARZ Hans-Peter und MÖLLER Horst (dir.), *Vierteljahreszeitschrift für Zeitgeschichte*, R. Oldenbourg, München, 1998.

BROWDER Georges C., *Hitler's Enforcers. The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

BROWNING Christopher R., *Der Weg zur «Endlösung». Entscheidungen und Täter*, Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger, Bonn, 1998.

BUNTENBACH Annelie, KELLERSOHN Helmut und KRETSCHMER Dirk (éd.), *Ruckwärts in die Zukunft. Zur Ideologie des Neokonservatismus*, DISS, Duisburg, 1998.

CALEF Noël, *Camp de représailles*, Editions de l'Olivier/Le Seuil, Paris, 1997.

CALVET Louis-Jean, *La tradition orale*, Presses Universitaires de France, Paris, 1984.

CANDAU Joël, *Anthropologie de la mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1996.

CARASSO Elie, *L'échelle de Jacob. Une famille Judéo-espagnole de Salonique*, Elie Carosso, Tarascon, 1997 - Préface de Haïm Vidal Sephiha.

CAMUS Jean-Yves, *Le Front National*, les Essenciels Milan, Toulouse, 1998.

CARASSO Elie (dir.), *Les voix de la mémoire*, Ouvrage collectif, Elie Carosso, Tarascon, 1997.

CARASSO Françoise, *Primo Levi. Le parti pris de la clarté*, Editions Belin, 1997.

Een grondige thematische overweging over het werk van Primo Levi. Nuttig voor het onderwijs en de getuigenis (Yannis Thanassekos)

CARMI Daniella, *Samir en Jonathan*, De Fontein, Baarn, 1997.

CENTRE DE PROMOTION DU LIVRE DE JEUNESSE/Seine-Saint-Denis, *Le livre blanc de toutes les couleurs*. Abécédaire illustré de Selçuk, Ed. Albin Michel, Paris, 1997.

CERVI Margherita, *Non c'era tempo di piangere*, Camera del lavoro territoriale de Reggio Emilia, Bologna, 1994.

CERVI Alcide et NICOLAI Renato, *I miei sette figli*, Editori Riuniti, Roma, 1989.

CHOURAQUI André, *L'état d'Israël*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998.

CLAMECY Christian, *Lettre à un ami qui part pour le Front*, Arléa, Paris, 1998.

CLEVE Gabriele, JAGER Margret und RUTH Ina, *Der Spuk ist nicht vorbei. Völkisch-nationalistische Ideologeme im öffentlichen Diskurs der Gegenwart*, DISS, Duisbourg, 1998.

De BAECQUE Antoine et DELAGE Christian, *De l'histoire au cinéma*, Editions Complexe, Bruxelles, 1998.

DELATTRE Jacques, *Une Béatification qui nous concerne tous*, Jacques Delattre, Bruxelles, 1998.

DE MEESTER Conrad, *Sainte Edith Stein. Quel diamant !*, De Meester Conrad, Louvain, 1998.

De SAINT AFRIQUE Lorrain et FREDET Jean-Gabriel, *Dans l'ombre de Le Pen*, Hachette Littératures, Paris, 1998.

DESPRAT Edmond-Gabriel, *Torturés à vie*, Editions Fus Art, Villenave-D'Ornon, 1996.

DE WITTE Hans (éd.), *Bestrijding van racisme en rechtsextremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat*, Acco, Leuven, 1997.

DIMSDALE Joel E., M.D., *Survivors, Victims and Perpetrators. Essays on the Nazi Holocaust*, Taylor & Francis Publishers, Washington D.C., 1980.

DOKUMENTATIONSARCHIV DES ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES - DÖW, *Gedenken und Mahnen in Wien 1934-1945. Gedenkstätten zu Widerstand und Verfolgung. Exil, Befreiung. Eine Dokumentation*, Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes - DÖW, Wien, 1998.

DOUTRELEPONT Carine, *Questions de droit de l'audio-visuel européen*, Bruylant Bruxelles, 1997.

DLUGOBORSKI Waclaw (éd.), *Sinti und roma im KL Auschwitz-Birkenau 1943-44. Vor dem Hintergrund ihrer Verfolgung unter der Naziherrschaft*, Verlag des staatlichen Museums Auschwitz-Birkenau, Oswiecim, 1998.

DRESDEN Sem, *Extermination et littérature. Les récits de la Shoah*, Editions Nathan, Paris, 1997.

DUMONT Renaud, *Le témoin oculaire. Les conditions sociales de l'attestation personnelle*, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales EHESS, Paris, 1998.

ECO Umberto et MARTINI Carlo Maria, *Croire en quoi ?*, Payot et Rivages, Paris, 1998.

EJNES Serge, *Histoire des Juifs de Reims pendant la Seconde Guerre mondiale*, Editions S. Ejnès, Reims, 1995 - Préface de Serge Klarsfeld.

Het is een aangrijpend werk van een memorialist. Getuigenissen en documenten zorgvuldig voorgesteld de lezer toelaten de tragedie te beleven van de Joodse gemeenschap van Reims gedurende de donkere jaren. Zeer nuttig als pedagogisch document en werktuig.
(Yannis Thanassekos)

FELDMANN Christian, *Edith Stein. Juive, athée, moniale*, Editions Saint-Augustin, Saint Maurice, 1998.

FERRO Marc, *Revivre l'Histoire*, Liena-Levi Arte EDT, Lonrai, 1995.

FIEDERER Helmut, *Rapport provisoire : les Kommandos du KZ Mauthausen dans les Reichswerke «Herman Göring» - Linz. Rapport pour le conseil central des délégués du personnel du konzen VA TECH*, Rapport pour le Conseil central des délégués du personnel du konzen VA TECH, Linz, 1998.

FIGLET Charles R. (éd.), *Trauma and its Wake. Volume II : Traumatic Stress Theory, Research and intervention*, Ed. Brunner/Mazel Publishers, New York, 1986.

FINZI Roberto, *L'Antisémitisme du préjugé au génocide, XXème siècle*-Casterman-Giunti, Florence, 1997.

FLAUSS Jean-François et SALVIA Michel (éd.), *La convention européenne des droits de l'homme : Développements récents et nouveaux défis*, Bruylant, Bruxelles, 1997.

FRIANG Brigitte, *Regarde-toi qui meurs*, Editions du Félin, Paris, 1997.

FRISTER Roman, *Zelfportret met Litteken*, Uitgeverij Contact, Nederland, 1998.

FREYDMAN Sarah, *La Marche des vivants*, Ed. Albin Michel, Paris, 1997.

FURET François, *Das Ende der Illusion. Der Kommunismus in 20. Jahrhundert*, Piper, München, 1996.

GAUTHIER Nicole, *L'Extrême droite. Un danger pour la démocratie ?*, Casterman, Tournai, 1998.

GHERARDI Renzo, *Il Campo*, Nuovagrafica Fotografia, Capri, 1996.

GIBERTONI Roberta et MELODI Annalisa (dir.), *Il Museo Monumento al Deportato a Carpi*, Electa, Venezia, 1997.

GILLEN Eckhard (éd.), *Deutschlandbilder. Kunst aus einem geteilten Land*, DuMont, Köln, 1997.

GOURAND Joseph, *Les cendres mêlées*, Le Cherche midi, Paris, 1996 - Préface de Serge Klarsfeld.

GPÜTH Werner A. und KEMPF Johannes, *Ein buch Zachor des Gedenkens. Zur Erinnerung an die jüdische Gemeinde Hachenburg*, Iselbstverlag der Stadt Hachenburg, Hachenburg, 1989.

GRAND Odile, *Gelb-auf dem Herzen getragen*, Ullstein, Berlin, 1997.

GRAND Odile, *Couleur citron, côté cœur*, Anne Carrière, Paris, 1996.

GRAF Karin, *Zitronen aus Kanada. Das Leben mit Auschwitz des Stanislaw Hantz*, Verlag des staatlichen Museums Auschwitz-Birkenau, Oswiecim, 1998.

GRYNBERG Anne, *Vers la terre d'Israël*, Editions Gallimard, Paris, 1998.

GUICHETEAU Gérard, *Papon Maurice ou la continuité de l'état*, Editions Mille et une Nuits, Paris, 1998.

GUTTMAN David und WIEHN Erhard Roy, *Schwierig Heimkehr. Leben und Leiden in Ungarn, dann auf der 'Exodus' und zurück über Bergen-Belsen nach Tel Aviv. Jüdische Schicklale 1944-1948*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1997.

HACKETT, David A., *Der Buchenwald-Report. Bericht über das Konzentrationslager Buchenwald bei Weimar*, C.H. Beck, München, 1996.

HAMBURGER INSTITUT FÜR SOZIALFORSCHUNG, *Besuch einer Ausstellung. Die Ausstelulung «Vernichtungskrieg Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944» in Interview und Gespräch*, Hamburger Edition, Hamburg, 1998.

HAULOT Arthur, *Les Cahiers de Présence et Action culturelles : Lettre à un jeune socialiste*, Présence et Action culturelles asbl, Bruxelles, 1998.

HENIG Ruth, *De oorzaken en achtergronden van de tweede wereldoorlog*, Babel Boeken, Amsterdam, 1997.

HERBERT Ulrich (éd.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1998.

Ontstaan in een seminarie van de Universiteit van Freiburg in Brisgau, bevat dit werk artikelen met betrekking tot de uitroeiing van de Joden in Oost-Europa, zoals deze van Christophen R. Browning (betreffende zijn meningsverschil met Goldhagen), van Götz Aly (over de logica van de Ministeries die de uitroeiing ontwierpen) en van Walter Manoschek (over de uitroeiing van de Joden in Servië). (Stefan Sturm)

HERZBERG J. Abel, *Amor Fati*, Bergen-Belsen, Lohheide, 1998.

HERZBERG J. Abel, *Zweistromland*, Bergen-Belsen, Lohheide, 1998.

HEYL Matthias, *Erziehung nach Auschwitz. Eine Bestandsaufnahme - Deutschland, Niederlande, Israel, U.S.A.*, Krämer, Hamburg, 1997.

HILBRINK Coen, *De Ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 1998.

HOBSBAWM Eric, *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, dtv-Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1998.

HOFFMANN Detlef (éd.), *Das Gedächtnis der Dinge, KZ-Relikte und KZ-Denkmäler 1945-1995*, Campus, Frankfurt am Main, 1998.

IPEMA Jan, *In dienst van Leviathan - Ernst Jünger tijd en werd 1895-1932*, Uitgeverij Aspekt, Nieuwegein, 1997.

ISAAC Jules, *Genèse de l'antisémitisme*, Editions 10/18, Paris, 1998.

JEANNENEY Jean-Noël, *Le passé dans le prétoire. L'historien, le juge et le journaliste. (le procès de Maurice Papon)*, Editions du Seuil, Paris, 1998.

JOSEPHS Jeremy und BECHHÖFFER Susi, *Rosas Tochter - Bericht über eine wiedergefundene Kindheit*, Piper Verlag, München, 1998.

Otto Hald verlaat zijn echtgenote Rosa Bechhöfer op het moment dat zij een tweeling verwacht. Susi en Lotte worden in 1936 geboren en worden achtergelaten in een weeshuis. In 1939, als deel van een kindertransport, bereiken zij Engeland waar ze opgenomen worden door de familie van een dominee die hen Engelse namen geeft. Andere ongelukken overkomen hen. Terwijl Lotte sterft aan kanker, wordt susi verkracht door haar stiefvader. Zij

gaat daarna op zoek naar har verleden en ontdekt dat haar moeder werd vermoord in Auschwitz.... (Stefan Sturm)

JOSPA Hertz, *Juif, résistant, communiste*, Ed. EVO, Bruxelles, 1997.

JOUBE Thérèse, *La mémoire de l'oubli*, Opales, Bordeaux, 1996.

KAISER Ernst und KNORN Michael, «*Wir lebten und schliefen zwischen den Toten*» - *Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit und Vernichtung in den Frankfurter Adlerwerken*, Campus, Frankfurt am Main, 1996.

KALUSKI-JACOBSON Nadia, *Les lettres de Louise Jacobson et de ses proches, Fresnes, Drancy 1942-1943*, Editions Robert Laffont, Paris, 1997 - Préface de Serge Klarsfeld.

KAMINSKI H.E., *Céline en chemise brune*, Ed. Mille et une nuits, Paris, 1997.

KERTZSZ Imre, *Etre sans destin*, Actes Sud, Paris, 1998.

KESSLER Nicolas, *Le conservatisme américain*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998.

KOFMAN Sarah, *Paroles suffoquées*, Editions Galilée, Paris, 1987.

KOGAN Ilany, *Der stumme Schrei der Kinder. Die zweite Generation von Holocaust-Opfern*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1998.

KLATZMANN Joseph, *L'humour juif*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998.

KRELL Robert and SHERMANS Marc (éd.), *Medical and Psychological Effects of Concentration Camps on Holocaust Survivors*, Transaction Publishers, New Brunswick/London, 1997 - Préface de Elie Wiesel.

KROUCK Bernard, *Victor Martin, un résistant sorti de l'oubli*, Les Eperonniers, Bruxelles, 1995.

KUKRAL Michael Andrew, *Prague 1989 : Theater of Revolution. A study in humanistic political geography*, East European Monographs/Columbia University Press, Boulder/New York, 1997.

LACAPRA Dominick, *History and Memory after Auschwitz*, Cornell University Press, Ithaca en London, 1998.

LACROIX-RIZ Annie, *Le Vatican, l'Europe et le Reich de la Première Guerre mondiale à la Guerre froide*, Ed. Armand Collin, Paris, 1996.

Een zeer grondige en ernstig gedocumenteerde bijdrage over de zo controversiële vraag over de plaats en de rol van het Vaticaan in de Europese politiek van de Eerste Wereldoorlog tot aan de Koude Oorlog. De leerkracht vindt er precieze informatie en de nodige documenten voor zijn vorming en de voorbereiding van zijn lesse.
(Yannis Thanassekos)

LALOUM Jean, *Les Juifs dans la banlieue parisienne des années 20 aux années 50*, CNRS-Editions, Paris, 1998 - Préface de André Kaspi.

Uitstekende monografie die een nieuw onderzoeksterrein bewerkt. Met precieze voorbeelden toont de auteur op het terrein van drie gemeenten van Oost-Parijs (Vincennes, Montreuil en Bagnolet) de discriminatoire maatregelen, de razzia's en de wegvoeringen van de Joden nadat hij met een verbluffend geduld en een uitzonderlijke zin voor detail het leven, de evolutie en de plaatsen van de Joodse gemeenschappen komende uit Polen, Roemenië, Hongarije, Duitsland, Oostenrijk en Rusland. Bovendien bevat het werk een uitstekend en vernieuwend hoofdstuk over de verarianisering van Joodse geoderen. Na zowat 494 dossier onderzocht te hebben, heeft de auteur stap voor stap de beroving beschreven van de Joden. Het werk bevat ook getuigenissen en een belangrijke iconografie. Het is een methodologisch model dat in de handen van alle leerkrachten zou moeten komen. (Yannis Thanassekos)

LAMEIRE Sofie, *Psychoanalytische bevraging van de Holocaust en zijn effecten. Traumatische neurose bij concentratiekampslachtoffers*, Licentieverhandeling, Universiteit Gent, Gent, 1997.

LANZMANN Claude, *Un vivant qui passe. Auschwitz 1943 - Theresienstadt 1944*, Arte Editions, Mille et Une Nuits, Issy-les-Moulineux, 1997.

LAURY Dominique, *Un hiver à voix basse*, Calmann-Levy, Paris, 1998.

LEBOR Adam, *Les Banquiers secrets d'Hitler*, Editions du Rocher, Paris, 1997.

LESSELIER Claudie et VENNERS Fiammetta, *L'extrême droite et les femmes. Enjeux & actualité*, Editions Golias, Villeurbanne, 1997.

LEVINAS Emmanuel et ABENSOUR Miguel, *Quelques réflexions sur la philosophie de l'hitlérisme. Suivi d'un essai de Miguel Abensour*, Rivages poche - Petite bibliothèque, Paris, 1997.

LEVY Herbert, *Stimmen aus der Vergangenheit*, Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, Berlin, 1997.

LUSTIGER Gila, *L'inventaire*, Editions Grasset et Fasquelle, Paris, 1998.

LUTZ Thomas ; BREBECK Wulff. E. und HEPP Nicolas (éd), *Über-Lebens-Mittel. Kunst aus Konzentrationslagern und in Gedenkstätten für Opfer des Nationalsozialismus*, Jonas Verlag, Marburg, 1992.

MACKENZIE J.M., *De Europese Opdeling van Afrika 1880-1900*, Babel Boeken, Amsterdam, 1997.

MARTIN Dirk, *Guide succinct des sources archivistiques relatives à l'histoire de la guerre et de l'occupation en Belgique*, Centre de Recherches et d'Etudes Historiques de la Seconde Guerre mondiale, Bruxelles, 1996.

MARTIN Roger, *Main basse sur Orange. Une Ville à l'heure lepéniste*, Calmann-Levy, Paris, 1998.

MATSAS Michael, *The illusion of Safety. The Story of the Greek Jews during the Second World War*, Pella Publishing Company, New York, 1997.

MAUROUX Jean-Baptiste, *Du bonheur d'être suisse sous Hitler*, Nouvelle édition revue et complétée, Editions d'en Bas, Lausanne, s.d.

McCREERY Elaine, *Judentum*, Verlag an der Ruhr, Mühleim an der Ruhr, 1998.

MEHRINGER Hartmut, *Widerstand und Emigration. Das NS-Regime und seine Gegner*, dtv, München, 1997.

MICHEL Luc A., *La bibliothèque du XXème siècle : quel héritage pour les enfants du troisième millénaire ? De Bordeaux à Auschwitz, en passant par Florence, Weimar et Sarajevo*, Service de Chirurgie, Cliniques Universitaires UCL, Mont-Godinne, Yvoir, 1998.

MISSIKA Dominique, *Le chagrin des innocents. Itinéraires d'enfants juifs de 1939 à 1947*, Editions Grasset, Paris, 1998.

MODIANO Patrick, *Dora Bruder*, Ed. Gallimard, Paris, 1997.

MOORE Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi vervolging van de joden in Nederland*, Uitgeverij Bert Bakker/Prometheus, Amsterdam, 1998.

MORRE Jörg, *Speziallager des NKWD. Sowjetische Internierungslager in Brandenburg 1945-1950*, Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung, Potsdam, 1997.

MOSSE Claude, *Ces Messieurs de Berne 1939-1945*, Editions Stock, Paris, 1997.

MOUTIN Pierre, Dr. et SCHWEITZER Marc, Dr., *Les crimes contre l'humanité. Du silence à la parole. Etudes cliniques*, Presses Universitaires de Grenoble/Fondation pour la Mémoire de la Déportation, Grenoble, 1994.

MÜLLER-MADE J. Stella, *Le livre de Stella, jeune fille de la liste de Schindler*, Arte Editions/Editions du Félin, Paris, 1997.

MÜLLER Melissa, *Anne Frank. De biografie. Met een naword van Miep Gies*, Bert Bakker, Amsterdam, 1998.

NACHMIA Nina, *Reina Gilberta. Un enfant au ghetto de Salonique*, Editions Oueanida, Athènes, 1996.

NANTET Bernard et LOCHS Rdith, *A la découverte des Falasha. Le voyage de Joseph Halévy en Abyssinie (1867)*, Payot et Rivages, Paris, 1998.

NEANDER Joachim (Dr.), *Das Konzentrationslager «Mittelbau» in der Endphase der NS-Diktatur. Zur Geschichte des letzten im «Dritten Reich» gegründeten selbstständigen Konzentrationslagers unter besonderer Berücksichtigung seiner Auflösungsphase*, Papierflieger, Clausthal-Zellerfeld, 1997.

NEANDER Joachim (Dr.) *Gardelegen 1945. Das Ende der Häftlingstransporte aus dem Konzentrationslager «Mittelbau»*, Landeszentrale für Politische Bildung Sachsen-Anhalt, Magdeburg, 1998.

NE'EMAN ARAD Gulie, *History & Memory. Passing into History : Nazism and the Holocaust beyond Memory. In*

Honor of Saul Friedländer on his Sixty-Fifth Birthday, Indiana University Press, Bloomington, 1997.

NYSENHOLC Adolphe, *Les nuits de ma mémoire*, Caractères, Paris, 1998.

PECHOIN Daniel (Ed.), *Thésaurus Larousse. Des idées aux mots, des mots aux idées*, Larousse, Paris, 1995.

PERRINEAU Pascal, *Le symptôme LE PEN*, Editions Fayard, Paris, 1998.

PESCHANSKI Denis, *Vichy 1940-1944. Contrôle et Exclusion*, Editions Complexe, Bruxelles, 1997.

In de geest van de nieuwe historiografische school over het Frankrijk van de duistere jaren, analyseert de auteur met discipline en nauwgezetheid de verschillende vormen van contrôle en omkadering van de maatschappij door het regime van Vichy, zowel wat betreft de propaganda, de anti-communistische repressie of de anti-semitische vervolging. Belangrijke hoofdstukken zijn gewijd aan het impassen van het Vichy-Regime in de uitroeiingslogica die de nazis wilden. (Yannis Thanassekos)

PICCIOTTO FARGION Liliana, *Gli ebrei in provincia di Milano : 1943/1945. Persecuzione e deportazione*, Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea, Milano, 1992.

PICCIOTTO FARGION Liliana, *Per ignota destinazione. Gli ebrei sotto il nazismo*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, 1994.

PIKETTY Guillaume, *Pierre Brossolette. Un héros de la résistance*, Ed. Odile Jacob, Paris, 1998.

POIRIER Jean et all., *Les récits de vie. Théorie et pratique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1983.

POIROT-DELPECH Bertrand, *Papon : un crime de bureau*, Editions Stock, Paris, 1998.

PROST Antoine (dir.), *Collection mouvement social : La résistance, une histoire sociale*, Les Editions de l'Atelier, Paris, 1997.

PRUNIER Gérard, *Rwanda : le génocide (Rwanda 1959-1996 ; Histoire d'un génocide)*, Editions Dagorno, Paris, 1997.

RAJFUS Maurice, *En gros et en détail. Le Pen au quotidien 1987-1997*, Editions Paris-Méditerranée, Paris, 1998.

REICHEL Peter, *L'Allemagne et sa mémoire*, Editions Odile Jacob, Paris, 1998.

REINER Silvain, *Et la Terre sera pure. Les expériences médicales du IIIème Reich : l'engrenage de la barbarie*, Ed. L'Archipel, Paris, 1997.

De auteur is ontsnapt aan de razzia's van de zomer 1942, tijdens welke zijn gehele familie werd gearresteerd. Met de techniek van de roman is dit boek niet alleen gebaseerd op precieze documenten (verslagen van de processen van nazi-geneesheren, maar ook van de ontboezemingen zelf van de slachtoffers die deze medische proefnemingen overleefden). (Yasmine Calliauw)

REINMANN Patricia (éd.), *Israel. Ein Lesebuch*, dtv, München, 1998.

RENOUARD Jean-Pierre, *Die Hölle gestreift*, Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung, Hannover, 1998.

ROBERT Michel, *Petit manuel anti-FN*, Editions Golias, Villeurbanne, 1998.

ROBERTS Andrew, *Churchill und seine Zeit*, dtv-Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1998.

ROMBERG Otto and LICHTENSTEIN Heiner, *From Vision to reality. 50 Years of Israel*, Tribüne-Verlag, Frankfurt, 1998.

RONDEAU Anne-Sophie, «... du noir du deuil au vert de l'espérance...». *Phratrie 1942-1944*, Olympe, Paris, 1998.

ROSENGARTEN Israël J., *Overleven. Relas van een zestienjarige joodse Antwerpenaar. Breendonk - Auschwitz III - Buchenwald*, Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, Antwerpen-Rotterdam, 1996.

ROUSSELIER-FRABOULET Danièle, *Les entreprises sous l'occupation. Le monde de la métallurgie à Saint-Denis*, CNRS-Editions, Paris, 1988.

De vernieuwing van de Franse historiografie over het regime van Vichy laat het openen en de analyse toe van dossiers die in ruime mate werden verwaarloosd, zelfs tot nog toe verborgen. De politieke en militaire geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog overstijgend, behandelt het werk de periode van de bezetting onder de nieuwe belichting vanuit de economische en sociale werkelijkheid, die zo dikwijls naar het tweede plan werden verwezen. De

bronnen, waarvan vele nog onuitgegeven, laten ons met veel reliëf het gedrag zien van de Fanse industrie en de evolutie van de economische verhoudingen tijdens de bezetting. Het is een onmisbaar werk om vergelijkingen te maken met België tijdens de bezetting. (Yannis Thanassekos)

ROUSSO Henry, *La hantise du passé. Conversation avec du passé. Papon, mémoire et justice. L'exigence de l'historien*, Les Editions Textuel, Paris, 1998.

RUCH Martin et WIEHN Erhard Roy (éd), *Aus der Heimat verjagt. Zur Geschichte der Familie Neu. Jüdische Schicksale aus öffenburg und Südbaden 1874-1998*, Hartung-Gorre Verlag, Donstanz, 1998.

RUDIN Claire, *Children's Books about the Holocaust. A Selective Annotated Bibliography*, Holocaust Ressource Center & Archives, Queensborough Community College, New York, 1998.

RÜTER C.F. und MILDT D.W., *Die Westdeutschen Strafverfahren wegen de nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945-1977. Eine systematische Verfahrensbeschreibung mit Karten un Resgistern*, APA-Holland University Press/Saur, Maarsen/München, 1998.

SAMSON Michel, *Le Front National aux affaires. Deux ans d'enquête sur la vie municipale à Toulon*, Ed. Calmann-Levy, Paris, 1997.

SARFATTI Michele, *Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938*, Silvio Zamorani editore, Torino, 1994.

SAVIR Uri, *Les 1.100 jours qui ont changé le moyen-orient*, Odile Jacob, Paris, 1998.

SCHÄFER Kurt, *Verfolgung einer Spur (Raphael Weichbrodt)*, Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main, 1998.

SCHNEIDER Ulrich, *Zukunftsentwurf Antifascismus. 50 Jahre Wirken der VVN für «eine neue Welt des Friedens und der Freiheit»*, Pahl-Rugenstein, Bonn, 1997.

SCHOUTEN Pieter, *Het Oostfront in de Tweede Werledoorlog*, Babel Boeken, Amsterdam, 1997.

SCHWARZ Peter, *Tulln is judenrein ! Die Geschichte der Tullner Juden und ihr Schicksal von 1938 bis 1945 :*

Verfolgung - Vertreibung - Vernichtung, Löcker Verlag, Wien, 1997.

De Joodse gemeenschap van Tulln aan de Donau, een Oostenrijkse stad gelgen 30 km ten oosten van Wenen, bestond sinds de 13e eeuw. De auteur is historicus en medewerker van het Instituut «Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (DÖW)». Hij verhallt hier de geschiedenis van de Joodse gemeenschap van Tulln tot aan haar totale uitroeiing. (Stefan Sturm)

SCHWARTZ Jason Aaron, *The Ghosts that haunt us. Portraits of Holocaust Survivors*, Seven Oaks Press, North York, 1997 - Préface de Arnold Newman.

SCHWARZFUCHS Simon, *Aux prises avec Vichy*, Calmann-Levy Paris, 1998.

SHAPIRO Rami M. Rabbi (éd.), *Die Worte der Weisheit sind glühende Kohlen. Das kleine Buch de jüdischen Weisheit*, Wolfgang Krüger Verlag, Frankfurt am Main, 1998.

SELLIER André, *Histoire du camp de Dora*, Editions la Découverte, Paris, 1998, 537 p. - Préface de Edward Arkwright.

Een magistrale bijdrage over het kamp van Dora. Zelf voormalig weggevoerde naar Dora, gebruikt de auteur alle mogelijkheden van zijn ervaring als historicus om met discipline de volledige en gedetailleerde geschiedenis te verhalen, misschien de meest volledige tot nog toe, van dit kamp dat, van eenvoudig kommando van buchenwald, uiteindelijk in het hart van Duitsland het meest afschrikwekkende kamp geworden is van dood door de arbeid. De auteur gebruikt niet alleen het geheel van de beschikbare documenten, maar ook een groot aantal getuigenissen. Aangezien talrijke Belgen weggevoerd geweest zijn naar Dora, is dit werk onmisbaar voor de leerkrachten die de deportatie in België willen behandelen. (Yannis Thanassekos)

SIBONY Daniel, *Le 'racisme' ou la haine identitaire*, Christian Bourgeois Editeurs, Paris, 1997.

SIERAKOWIAK David, *Journal du Ghetto de Lodz 1939-1943*, Editions du Rocher, 1997.

Uitstekend document over het leven in het getto. Van 1939 tot aan zijn dood op de leeftijd van 19 jaar in de zomer van 1943, heeft David Sierakowiak geleefd in het getto van Lotz waar hij, zoals Anne Frank, een dagboek

heeft bijgehouden met de beschrijving van het dagelijks leven van de Joden onder de nazi-bezetting. Zijn getuigenis werpt een nieuw licht op één van de meest afschuwelijke periodes van de oorlog. Zijn «Dagboek» is moedig, ironisch, soms plezant en sommige aanhangsel bladzijden getuigen van opmerkelijke rijpheid en politiek bewustzijn. Een kritisch en onuitgegeven foto's vervolledigen dit onuitgegeven werk. (Yannis Thanassekos)

SIZAIRE Anne, *Primo Levi. L'humanité après Auschwitz*, Desclée de Brouwer, Paris, 1997.

Intéressante introduction à l'œuvre de Primo Levi. Utile pour préparer les élèves au témoignage écrit. (Yannis Thanassekos)

SMEETS Joris, *De Spaanse Burgeroorlog*, Babel Boeken, Amsterdam, 1997.

STEINFELD Ludwika, *Fem von Lambarene. Eine Lebensgeschichte, der Krieg und die Fleckfieberseuche*, Steinfeld, Frankfurt am Main, 1992.

STOJKA Karl, *Gas*, Stojka Karl, Wien, 1996.

STRANSKY Pavel und WIEHN Erhard Roy, *Als Boten der Opfer. Von Prag durch Theresienstadt, Auschwitz, Schwarzheide und zurück. Tschechisch-jüdische Schicksale 1939-1997*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1997.

STROUMSA Jacques, *Tu choisiras la vie*, Editions Cerf, Paris, 1998.

TAGUIEFF Pierre-André, *Le Racisme*, Flammarion (Collection Dominos, Paris, 1997.

TAGUIEFF Pierre-André, *La couleur et le sang. Doctrines racistes à la française*, Editions Mille et une Nuits, Paris, 1998.

TEITELBAUM-HIRSCH Viviane, *Comptes d'une mort annoncée. Les spoliations des Juifs de Belgique*, Ed. Labor, Bruxelles, 1997.

TICHAUER Eva, *J'étais le numéro 20832 à Auschwitz*, Ed. L'Harmattan, Paris, 1988 - Préface de Robert Montdargent.

TOLAND John, *Raisons de naturaliser les Juifs en Grande Bretagne et en Irlande*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998.

TRAVERSO Enzo, *L'Histoire déchirée. Essai sur Auschwitz et les intellectuels*, Editions du Cerf, Paris, 1997.

TURNER Henri Ashby Jr., *Hitler - Janvier 1933. Les trente jours qui ébranlèrent le monde*, Ed. Calmann-Lévy, Paris, 1996.

UMANSKIJ Semjon S., *Jüdisches Glück. Bericht aus der Ukraine 1933-1944*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1998.

UNGER Eugenia, *Holocausto to que el tiempo no borro*, Ed. Distal, Buenos Aires, 1996.

UNITED STATES HOLOCAUST MEMORIAL MUSEUM (USHMM), *Fifty years ago : revolt amid the darkness. Days of remembrance*. United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C., 1993.

VAN HOLSTEYN Joop en MUDDE Cas (éd.), *Extreem-rechts in Nederland*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 1998.

VANERMEN Stijn, *La négation de l'extermination des Juifs. Le négationisme et son influence sur l'extrême droite en Belgique*, Université de Mons-Hainaut, Mons, 1998.

VAN PELT Robert-Jan et DWORK Deborah, *Auschwitz : van 1270 tot heden*, Ed. Boom, Amsterdam, 1997.

Dit boek brengt de geschiedenis van het plaatse Auschwitz sinds zijn stichting in 1270 tot bij de opbouw van het kamp van Auschwitz-Birkenau met zijn indutrieel complex (Monowitz, Buna en I.G. Farben). (Stefan Sturm)

VAN PELT Robert-Jan et DWORK Deborah, *Auschwitz : 1270 to the present*, Yale University Press, New Haven/London, 1996.

VERREYDT H., *Uit het dossier Breendonk*, NKB-Vlaams-Brabant, 1996.

VITTORI Jean-Pierre, *Le numéro*, Ed. Graphein/FNDIRP, Paris, 1986.

WARDI Charlotte, *Le Juif dans le roman français 1933-1948*, A.G. Nizet, Paris, 1972.

VÖLCKLEIN Ulrich, *Ein Tag im April. Die «Gürgermorde» von Altötting. Auflärung eines Kriegsverbrechens nach mehr als fünfzig Jahren*, Steidl, Göttingen, 1997.

Op 16 april 1945 vermoordt de SS 5 personen in Altötting, een plaatsje in Beieren. De burgemeester verkiest zelf-

moord eerder dan hetzelfde lot te ondergaan. De auteur, een journalist, tracht de geschiedenis te reconstrueren van de niet opgeloste moord van deze mensen die probeerden hun vaderland te bevrijden van de nazi-dictatuur. (Stefan Sturm)

WEBER Guy, *Evadés de guerre. Souvenirs de la Seconde Guerre mondiale*, Bourdeaux-Capelle, Dinant, 1997.

WELLERS Georges, *Un Juif sous Vichy*, Editions Tiresias Michel Reynaud, Paris, 1991 - Préface de Jacques Delarue ; Postface de R.P. Riquet.

WEINDLING Paul, *L'hygiène de la race. Tome I : Hygiène raciale et eugénisme médical en Allemagne, 1870-1933*, Editions La Découverte, Paris, 1998.

WIPPERMANN Wolfgang, *Umstrittene Vergangenheit. Fakten und Kontroversen zum Nationalsozialismus*, Elefantpress, Berlin, 1998.

WOJAK Irmtrud en HEPNER Lore (réd.), *'Lieve kinderen...'. Brieven uit Amsterdamse ballingschap naar de Nieuwe Wereld 1939-1943*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1998.

WROCKLAGE Ute, *Fotografie und Holocaust. Annotierte Bibliographie*, Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main, 1998.

YSERBYT Roosje en LAMBRECHTS Georges, *In staat van orgasme, Reichs visie en invloed op de psychotherapie, 100 jaar Wilhelm Reich, 1897-1997*, VUB-Press, Brussel, 1998.

Van Sigmund Freuds leerlingen is Wilhelm Reich (1897-1957) degene geweest die consequent de klemtoon heeft gelegd op het belang van de seksualiteit, het lichaam en de samenleving in de psychotherapie. Hij was een pionier die overal en altijd op de bres stond voor een lustvolle seksualiteit, voor het herstel van de levensfuncties in al hun vitaliteit, voor een humane politiek en voor sociale rechtvaardigheid. In die zin kunnen we Reich een 'seksuoloog met een politieke dimensie' noemen.

De auteurs van 'In staat van orgasme' hebben ervoor gekozen Reich in zijn geschiedenis en in de totaliteit van zijn œuvre weer te geven. Enerzijds hebben ze getracht door te dringen tot de kern van zijn werk : de functie van het orgasme - we zouden dat nu 'seksuele energie' of 'energie zonder meer' kunnen noemen.

Anderzijds hebben zij gepeild naar de waarde en de actualiteit van Reich voor hedendaagse psychosomatiek en psychotherapie. Alle lichaamsgerichte therapieën zijn immers uit hem ontstaan.

In die zin is dit boek een basiswerk en een uitstekende inleiding op het uitgebreide oeuvre van Reich. Een aanrader voor artsen, psychotherapeuten en hulpverleners die dieper willen ingaan op de plaats van het lichaam in de psychotherapie en op de band tussen lichaam en psyche.

ZEITOUN Sabine et FOUCHER Dominique (dir.), *Histoire de la Résistance et de la Déportation. Catalogue général de l'exposition permanente*, Editions Ville de Lyon/CHRD, Lyon, 1997.

ZEMOUR Erika Perahia, *Le particularisme des Juifs de Grèce durant la déportation. L'image de ce groupe auprès des autres déportés*, Mémoire de Maîtrise en sociologie à l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Strasbourg, 1997-1998.

ZOLA Emile, *J'accuse... ! La Vérité en marche*, Editions Complexe, Bruxelles, 1996.

Actes du Colloque : Culture et Société, 10 et 11 décembre 1996, Ministère de la Communauté Française de Belgique, Bruxelles, 1996.

Auschwitz, Nederlands Auschwitz Comité, Amsterdam, 1997.

Des Allemands contre le nazisme, 1933-1945, Les Musées de la Ville de Paris/Gedenkstätte Deutscher Widerstand/Goethe Institut, Paris, 1995.

Des Allemands contre le nazisme, 1933-1945, Goethe Institut, Lyon, 1997.

Des Allemands contre le Nazisme. Oppositions et résistances 1939-1945. Actes du Colloque franco-allemand organisé à Paris du 27 au 29 mai 1996 publiés sous la direction de Christine Levisse-Touzé et Stefan Martens), Ed. Albin Michel, Paris, 1997.

DeutschlandRadio : Auschwitz - Tatort und Chiffre. Eine Diskussion zum 50. Jahrestag der Befreiung des Vernichtungslagers, Ouvrage collectif, DeutschlandRadio, Köln, 1995.

1938 - NS-Herrschaft in Österreich. Texte und Bilder aus der gleichnamigen Ausstellung, Bundesministerium für Inneres/Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstands, Wien, 1998.

1938 le leggi contro gli ebrei. Numero speciale in occasione del cinquantennale della legislazione antiebraica fascista, Unione delle Comunità Israelitiche Italiane, Roma, 1998.

Arbeitsinformationen über Sudtjenobjekte auf dem Gebiet der Geschichte des deutschen Judentums und des Antisemitismus I, Germania Judaica, Köln, 1998.

Combattre l'extrême droite. Actes du Colloque : 27 février 1998 à la Maison des Parlementaires à Bruxelles, Groupe Socialistes du Parlement bruxellois, Bruxelles, 1998.

Die Stillschweigs. Von Ostrowo über Berlin und Peine nach Heide in Holstein bis zum Ende in Riga, Theresienstadt und Auschwitz. Eine Jüdische Familiensaga 1862-1944, Ouvrage collectif, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1998.

Différence culturelle et souffrances de l'identité, Ouvrage collectif, Ed. Dunod, Paris, 1998.

Dossier d'Histoire de la Mayenne : les Juifs en Mayenne et l'antisémitisme 1939-1945, Archives départementales de la Mayenne, Laval, 1997.

Fritz Bauer Institut. Jahrbuch 1997 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust : Überlebt und unterwegs. Jüdische Displaced Persons im Nachkriegsdeutschland, Ed. Campus, Frankfurt am Main, 1997.

Dit jaarboek behandelt de toestand van de «verplaatste personen» zoals de Joden die de concentratiekampen overleefd hadden, en na de oorlog en onder de controle van de geallieerden, wachtten om Duitsland of Oostenrijk te kunnen verlaten voor de Verenigde Staten of Palestinië. Men vindt in dit werk, meer bepaald met betrekking tot de Belgische context, een artikel van Irène heidelberger-Leonard over Jean Amery (geboren hans Meyer in Oostenrij). (Stefan Sturm)

Histoire du faux «Soir» du 9 novembre 1943, Presse de la Résistance/Front de l'Indépendance, Bruxelles, 1948, 1998 - Préface de Camille Joset.

Holocaust representations. History on display, Reponse, New York, 1997-1998.

Holocaust Füzetek, Magyar Auschwitz Alapítvány - Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1998.

Ils ont quinze, seize ans (récits d'adolescents). Frères, libres et égaux, Editions Mémor, Bruxelles, 1997.

Inmitten des Grauensollen Verbrechen. Handschriften von Mitgliedern des Sonderkommandos, Verlag des Staatlichen Auschwitz-Birkenau Museums, Oswiecim, 1996.

La Memoria in Rassegna. Video di Resistanza, Deportazione e Liberazione/Erinnerungen Revue Passieren Lassen. Videos über Widerstand Deportation und Befreiung, Stadtgemeinde Bozen-Stadtarchiv, Bozen, 1997.

La science face au racisme, Ouvrage collectif, Ed. Complexe, Bruxelles, 1996.

La Résistance en France. Une épopée de la liberté - histoire interactive de la résistance en France de 1940 à 1944. CD-Rom, Ouvrage collectif, Ed. Montparnasse Multimedia, Paris, 1997.

La Mémoire contre la nuit, Ouvrage collectif, Editions du Passant - Faims de siècle, Bordeaux, 1997.

Les Institutions européennes dans la lutte contre le racisme : textes choisis. Emploi & Affaires sociales. Dialogue social & droits sociaux, Commission Européenne, Luxembourg, 1997.

Les témoins de la 2ème génération. Voyage commémoratif à Auschwitz, d'Letzeburger Land, Luxembourg, 1998.

Le Retour, Ouvrage collectif, Editions du Passant - Faims de siècle, Bordeaux, 1997.

Le Soir (9/11/1943) ; «Faux Soir», Presse de la Résistance/Front de l'Indépendance, Bruxelles, 1948-1998.

Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression, Ouvrage collectif, Ed. Robert Laffont, Paris, 1997.

Leo Maillet olii opera grafica acquarelli polimaterici, Museo d'Arte, Mendrisio, 1989.

L'Histoire de la Shoah. De la persécution à l'extermination des Juifs d'Europe. CD-Rom, Endless Interactive/CDJC/Softissimo, Paris, 1997.

L'Ombra del Buio. Lager a Bolzano 1945-1995. Schatten, die das Dunkel wirft. Lager Bozen 1945-1995, Commune di Bolzano - Stadtgemeinde Bozen, Bolzano, 1996.

Marxismus. N°4 : Demokratie gegen Faschismus. Der zweite Weltkrieg. Eine marxistische Analyse, AGM, Wien, 1995.

Mémoire sans oubli, Institut Marius Renard, Huy, 1998.

Mémoire et actualité du racisme. Actes du Colloque franco-allemand organisé à Pau par la F.N.D.I.R.P. sous l'égide de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation : «La persécution d'un minorité éthique : mémoire et actualité», F.N.D.I.R.P., Paris, 1998.

On ira à Mopti, Ouvrage collectif, Labor, Bruxelles, 1997.

Paul TOUVIER et l'église. Rapport de la Commission historique instituée par le Cardinal Decourtray, Ouvrage collectif, Ed. Fayard, Paris, 1992.

Petit alphabet de la démocratie, Editions Mémor, Bruxelles, 1996.

Prétentaine. Etranger. Fascisme - Antisémitisme - Racisme, Institut de Recherches Sociologiques et Anthropologiques - IRSA, Montpellier, 1998.

Programme d'action sociale 1998-2000. Emploi et affaires sociales, Commission Européenne, Luxembourg, 1998.

Pro Memoria - Information Bulletins, Auschwitz-Birkenau States Museum/Memorial Foundation for the Victims of the Oswiecim, s.d.

Qu'est-ce qu'un réfugié ?, Ouvrage collectif, Bruylant, Bruxelles, 1998.

Romance Studies. Images of War, Ouvrage collectif, University of Westminster/Middlesex University, London, 1997.

Sachor - Zeitschrift für Antisemitismusforschung, jüdische Geschichte und Gegenwart, Klartext, Essen/Bochum, 1998.

Dit nummer van het tijdschrift Sachor, uitgegeven door studenten van de Universiteit van de Ruhr in Bochum, is gewijd aan de studie van het antisemitisme. Verscheidene themata worden er behandeld : de driehoeksverhouding tussen Duitsers, Joden en polen, de theses van Daniel Goldhagen, de symbolen van de Staat Israël. Men vindt er eveneens getuigenissen van overlevenden waaronder die van Magers Vestermanis, directeur van het Documentatiecentrum en het Museum «Joden in Latvie». (Stefan Sturm)

Social dialogue & Social rights - Année européenne contre le racisme. Répertoire des projets, European Commission-Employment & social affaires, Bruxelles, 1998.

Stutthof - Das Konzentrationslager, Marpress, Gdansk, 1996.

Témoins d'Auschwitz, Le Musée d'Etat d'Auschwitz-Birkenau, Oswiecim, 1998.

Terenzinske studie a dokumenty, Ouvrage collectif, Nadace Terzinska iniciativa, Prag, 1998.

The Authoritarian Personality, Ouvrage collectif, W.W. Norton & Compagny/Abridged Edition, New York, 1993.

The story of Karl Stojka : A childhood in Birkenau. Exhibition at the Embassy of Austria, April 30 tot May 29, 1992, United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC, 1992.

Überlebensgeschichten. Kreuzwegstationen 1933-1945 in den Niederlanden und Belgien, Ouvrage collectif, Oberstadtdirektor der Stadt Hamm, Stadtarchiv, Hamm, 1991.

Un attentat contre Hitler. Procès-Verbaux des interrogatoires de Johann Georg Elser, Ed. Solin/Actes Sud, Paris, 1998 - Préface de Gilles Perrault.

Vier Frankfurter Künstler im Widerstand : Arthur Fauser, Leo Maillet, Friedrich Wilhelm Meyer, Samson Schames, Stad Frankfurt am Main, Frankfurt am Main, 1995.

Violence d'état et psychanalyse, Ouvrage collectif, Ed. Dunod/Bordas, Paris, 1989.

Von deutschen Einzeltätern und ausländischen Banden. Medien und Straftaten. Mit Vorschlägen zur Vermeidung diskriminierender Berichterstattung, Ouvrage collectif, Duisburger Institut für Sprach-und Sozialforschung, Duisburg, 1998.

Weimar 99 ; Cultural capital of Europe, Weimar, 1998.